

Іван Сфранґо

БЕЗ ПРАЦІ

НАРОДНЯ БІБЛІОТЕКА Ч. 30.

ІВАН ФРАНКО

Без праці

Назка

КРАКІВ

1941

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

Накладом „Українського Видавництва”
Краків, — Райхштрассе 34.

З друкарні А. Гемерлінга і Мра Ю. Костюка,
Н. Перемишль, Краківська 8. Тел. 84.

Verlag „Ukrainischer Verlag“, Krakau, Reichsstrasse 34.
Buchdruckerei A. Hemerling & Mr J. Kostiuک,
Dt.-Przemysl, Krakauerstrasse 8. Fernsprecher 84.

I.

Був тут собі в нашому селі Іван, парубчак здоровий і вродливий, але такий лінивий, такий лінивий, що нехай Бог боронить. Так і прозвали його Іван Лінюх.

Щоправда, лінивство його багато де в чому неподібне було до мого або твого лінивства, шановний читачу, і коли б нам прийшлося щодня зробити хоч половину тої роботи, яку звичайно робив Іван Лінюх, то без сумніву нам би здалося, що ми зробили бодай половину казочних Гераклевих робіт. Іван уставав геть-геть перед сходом сонця, кормив, поїв і чистив худобу, клепавав косу, вязав льон, косив, молотив, рубав дрова, що аж іскри скакали, молотив зерно на ручних жорнах, двигав тягарі, різав січку, носив воду з річки, одним словом робив тисячі тих важких а ненастанних праць, що становлять зміст хлопського „життя“. Від рана до ночі все на ногах, все занятий, він мало чим різнився від незлічимої многи тих сірих постатів, що розсипані по широкім Божім світі, лазять і снуються по ньому, мов мурашки, і гинуть, як му-

рашки. Вони становлять неначе частину самої елементарної сили тої землі і майже не лишають по собі ані крихти того, що називаємо історією. Живуть, щоб працювати, а працюють, щоб із голоду не вмерти — ось і все. І так раз-у-раз; із покоління в покоління, без ніякої зміни, без ніякої полегші, без ніякого — сказати можна — поступу. Та проте було щось таке, що відрізняло Івана з-поміж сірої хлопської маси, а це було власне його лінивство. На лихо йому, лінивство це не могло проявлятися в ділах, а то з двох причин. Раз тому, що Іван був мужик, а мужик, хочби й найлінивiший, звичайно мусить десять разів більше робити, ніж найробучіший „інтелігент“. А подруге, доля, немов наперекір його вродженому лінивству, чисто на сміх та на глум, зробила його наймитом, бідолохом без поля і рілі, без хати й роду. Виріс між чужими, поштуркуваний, занедбуваний і кривджений, служив за харч і одержу, — от тимто й звичайний тягар хлопського життя пригнітав його з подвійною силою.

„Найнявся — продався“, каже приповідка, а що ж би то був за господар, котрий би, купивши таку цінну річ, якою є людська сила робоча, не старався визискати її якнайосновніше з усіх боків, до останньої краплини?

От тому то лінивство Івана Лінюха не могло проявлятися на ділі, то значить тим, щоб

він нічого не робив. Про це при його стані навіть гадки не мало бути. Вроджена його хиба проявлялася тільки в його неохоті до всякої праці, в тім, що він раз-у-раз бурчав, зідхав і проклинав. Бурчав і нарікав він устаючи рано, проклинав сходяче сонце, з ненавистю поглядав на ті ниви, злиті його потом і оброблені його руками, а які приносили ввесь дохід кому іншому; а хоч ніколи не міг відважитись на те, щоб проклинати або бити господарську худобу, ту худобу, до якої, звичайно, привязувався цілим серцем, мов до найближчої рідні, то все такій, годуючи, поючи й чистячи улюблені воли або жеребят, він „виварачав“¹⁾ на господаря, бурчав на багачів взагалі, або проклинав власну долю, що так уперто силувала його здобувати кожний, хочби найнужденніший, шматок хліба працею, а надто ще такою важкою, пекольною працею. Не за діла отже, а за слова й зухвалість осудили Івана селяни, прозвавши його Лінюхом. І по своєму вони мали рацію, гулюкаючи на Івана, погорджуючи ним, посмішковуючися з нього, нерадо приймаючи його в найми. Хоч сам Іван робив добре, але його вічне бурчання, квасне та якесь заспане лице, осовілі очі, все те обдавало його якоюсь атмосферою лінивства, що заражувала й обезсилювала інших. У роботі хлопській, рільничій переважно гуртовій, приклад, заохота, ота зараза моральна зай-

має дуже велике місце. Робітник охочий, веселий, жартівливий, та співучий, у якого „очі грають“ і „жили ходять“ при роботі, є великим скарбом; хоч сам він не раз менше робить ніж інші, але під гомін його жартів, вигадок та пісень, на вид його палких очей, здорового, ясного лиця і хутких та кріпких рухів робота всім іде спірніше²⁾, легше й краще; здобуток показується звичайно багатий і люди непотомлені, та вдоволені самою працею більше, ніж запла-тою. „Такий уже дух на робітників наскочив“ — говорять господарі і добре пильнують, щоб того „духа“, то є власне того робітника, що так уміє другим „духа додати“, задержати при собі якнайдовше. Зовсім інакше діється з лінивим робітником. Недарма говорить приповідка: „Три дні не їж, а весело дивися!“ Такий робітник, що невесело дивиться, може собі робити й найліпше, але для господаря його робота не має ціни: сам його вигляд, його ліниві рухи та його бурчання роблять йому більше шкоди, бо знеохочують інших, заражують їх лінивством, бунтують їх. І робота їм тяжка, їда несмачна, і час довгий, і господар нелюдяний, і плата мала, а при кінці показується, що й зробили вони мало й недоладу. А найголовніше, що головний винуватець звичайно чинить вигляд, немов то „моя хата скраю, я нічого не знаю“; його робота найліпша, закинути йому не можна нічого і гос-

подар мусить мовчки сам у собі гнути злість та хіба зарікатися, що на будуче не прийме до роботи проклятушого „бурмила“.

От таким то бурмилом у сільській роботі був і наш Іван Лінюх, і це була причина, що його не любили господарі і нерадо брали його на службу, платили йому менше як іншим, а кормили його гірше й нераз навіть без вини наганяли із служби. Та все це не то що не поправляло, не заохочувало Івана, а все більше квасило його, знеохочувало до праці, до життя і людей, до цілого світа. Робота була для нього найнелюбіша, найогидливіша річ на світі, була найбільша його прикрість, яку він кожного дня, кожної години мусів поборювати з найбільшою натугою всіх своїх сил, і в якій проте ніколи не міг засмакувати.

II.

Одного дня післав господар Івана до ліса, щоб дров сухих нарубав, вязанку навязав і додому приніс. Днина була літня, робуча, і господар не хотів для крихти сухариння³⁾ мучити коней. А що Іван змучиться — це байка. Такому лінюхові це навіть до здоров'я причиниться, коли трохи примне кості.

Ішов Іван у ліс із сокирою за раменем, та й бурчав і кляв ненастанно. Прийшов, сів на старім пеньку, щоб хвилю відпочити, але не переставав бурчати та перебендювати.

— Господи, — зідхнув він нарешті, — що Тобі завинила душа моя, що Ти її засудив на оцю вічну каторгу! Чи ж не змилуєшся наді мною, чи не дозволиш мені хоч рік, хоч місяць, хоч тиждень жити спокійно, щасливо, без тої проклятої праці? Ой, бо допекла мені вже до живого та праця! Ненавиджу її, як невільник свої кайдани, але так само, як невільник кайданів, так я її не можу позбутися й на хвилину. Навіть у сні не перестаю працювати, не можу розстатися з моєю мукою. Боже, змилуйся на до

мною! Позволь мені хоч день один, хоч одну годину прожити без праці, без думки про працю!

Слова ті, висказані вголос, дивно якомось задзвеніли в Іванових ухах. Зірвався на рівні ноги й напружив слух; здавалося йому, що в гогосі його власних слів дзвенів якийсь інший, чужий голос, гострий, що сверлував його душу і наповнював її дивним неспокоєм. І ось він заглибив свій слух у лісову тишу, в ту тишу, голосну, живу й вічно рухливу, мов хвилювання океану. Але нічого особливого не почув. Було саме полудне, сонце пекло й жевріло посеред безхмарного неба; величезні дуби, ялиці й берези дрімали недвижно над Івановою головою, розкішно гріючи свої вершечки в соняшній спеці; в тіні їх гущавини гралась мільйони дрібнюсіньких комариків, а рої їх підіймались і опускались мірно, видаючи своїми крильцями ніжний, ледве чутний, але мелодійний шелест, немов сонний бренькіт якогось чародійського інструменту. Що довше вслухувався Іван у той бренькіт над своєю головою, то більше йому здавалося, що душа його впливає в якийсь новий світ, напівпрозорий, таємний, близько суміжний з дотеперішньою дійсністю, та все таки зовсім від неї відмінний. Опанувало його якесь незвичайне вколисання, немов могла тепла мяка хвиля несла його кудись, а він, любуючись, безвладно дається їй нести в безвісті.

Втім нараз якийсь новий, гострий та проймаючий тон затремтів у повітрі. Захитав він попередню гармонію, але не розстроїв її. Був це тон також тихий, ледве чутний, немов би бриніла золота мушка, але тон дивно якось сконцентрований, загострений, бачилось — повний нескazanного болю й розпуки, невимовного блaganня. Іван відразу пригадав собі, де й коли він чув той тон.

О, це було давно! Ще Іван був пастухом і разом із іншими хлопцями пас господарську худобу в тім самім лісі. Отож одного разу товариш його Гринько звернув йому увагу на велику, чорну, блискучу муху, що крутилася довкола коров, але не сідала на них. Іван ще ніколи не бачив такої мухи, то й цікаво слідив за нею очима. Гринько також. Нараз побачили, що муха сіла на смереці, а надибавши в ній вузеньку дірку від сучка, влізла в неї і сховалась.

— Ага, маю її! — скрикнув Гринько, і надибавши відповідний патичок, заткнув його в ту дірку й увязнив муху. — Слухай, як грає! — кликнув тоді, притуливши вухо до смереки.

Іван з якоюсь тривогою притулив і собі вухо до смереки й почув звук тихесенький, тонесенький та такий безмірно проймаючий, напівболючий, а напівжалібний і благаючий, що ціла його істота затремтіла якимсь нескazanним смутком.

— Гриньку, випусти її! — скрикнув він.

— Ото був би я дурнем! — відказав Гринько. — Добре, що її маю. Нехай мені грає!

І поштуркавши затичкою, знов притулював вухо до смереки й радісно прислухувався досить довгу хвилину, а вкінці сказав:

— Але грає! Бігме, що гарно грає!

— Пусти її, Гриньку, — просив Іван. — Мені її жаль.

— Кого тобі жаль? Мухи? Ха,-ха,-ха! Ото мені велика худоба муха!

— Але пощо ж муху мучити?

— Як то „пощо“? Нехай мені грає!

— Пусти її, Гриньку, піду тобі худобу з Глибокої дебри навернути.

— Іди, безуме, чого тобі зачочується! Ненущу її, бо мені не хочеться. А худобу завернути ти й так підеш.

Іван не випирався, бо знав наперед, що так буде, а коли б того не хотів учинити, то старший пастух ще й у карк його набе. Та всетаки спробував поставитися на упір з іншого боку.

— Ну, то я сам її випущу!

— Ані мені важся! — скрикнув Гринько. — Це моя муха! Я її зловив і буду її тут тримати, доки мені сподобається. А якби ти мені поважився її випустити, то такий тобі празник справляю, що тобі нічого більше не буде треба.

Гринько був старший, дужчий, сміліший від

Івана, а надто був багацький син і міг Іванові допекти тисячними способами, коли тільки захотів. Тож Іван не осмілювався задиратися з ним, тим більше, що Гринько все ще стояв коло смереки, держачи рукою затичку і від часу до часу прислухаючися гранню увязненої мухи.

— Але ж то грає! — скрикнув радісно Гринько. — Ще я не чув мухи, яка б так грала. Послухай лишень, Іваську!

Іван хвилю вагувався, а вкінці немов щось попхнуло його до смереки, приложив вухо і слухав.

Писк не переставав і проймав його дрожжю. Якийсь глибокий жаль проймав його. А коли вкінці відірвався від смереки і пішов далше за худобою, то розпучливий, жалібний бренькіт немов усе біг за ним наздогін, сверлував і мучив його. Довго Іван не міг заснути тої ночі, але й у сні бачив нещасну муху, зашпунтовану⁴⁾ в дереві, чув її писк, але в сто разів голосніший, немов зойк вітру в скальних заломах або немов плач жінки над мерцем.

— Ні вже, будь що буде, я завтра мушу її випустити! — сказав Іван сам до себе. — Як тільки худобу вижену до ліса, зараз забіжу до тієї смереки й витягну затичку. Нехай собі бідна муха летить до своєї хати!

З тою постановою Іван заснув.

Та тільки на другий день не так сталося,

як він собі уложив. Господиня збудилася трохи запізно, а заки подоїла корови, поки прилагодила Іванові до торби їду на весь день до ліса, поки Іван дігнав худобу з села до ліса, вже сонечко на небі підійшло „на дві коцюби“. Коли Іван зі своєю худобою прибув до вчорашньої смереки, застав там уже всіх інших пастухів. Гринько розповідав їм про муху, показував заличку і всі один за одним притикали вухо до смереки, а послухавши довшу або коротшу хвилину, потверджували, що „славно бестія грає.“

— Ага, ось іде Іван Лінюх! — скрикнув один пастух, побачивши Івана.

— І, як звичайно, останній надлазить! — додав другий.

— А знаєте, — сказав Гринько, — він учора мало що не плакав за оцею мухою!

— Як то за мухою? — запитали всі гуртом.

— Ну так. Під милий Біг мене просив, щоб я її випустив.

— А то чому?

— Або я знаю? Казав, що йому дуже її жаль.

— Жаль йому мухи! Ха,-ха,-ха! Мушачий тато! Мушачий тато! — сміялися пастухи, скачучи довкола Івана й поштуркуючи його з усіх боків.

— Е, дайте йому спокій! — сказав один. — Може то його мати або баба-відьма по смерті

мухою перекинулася, то він так за нею просить!

Хлопці дивно якимось глипнули по собі при тих словах. Прикро їм зробилося, замовкли. Аж старший пастух, парубок може двадцятилітній, розбуркав їх.

— Що ви, дурні, дурниці вигадуете! Махайте за худобою! А коли Гринько зловив собі муху і хоче її тут для музики тримати, то нехай ніхто не сміє її випускати! Розумієте!

Сім днів тривала та музика; сім днів увязнена муха бриніла в дереві. Іван сам не знав, що з ним діялося через тих сім днів. Муха в смерці не сходила йому з думки. Коли їв, зараз собі пригадував: а муха там десь бринить, пищить, з голоду гине! Як лягав спати, думалось йому: а муха там не має спочинку, все пищить! Коли будився, перша його думка була: а муха там десь пищить у пільмі, не бачить сонечка, до якого так полискувалася і крильцями мерехтіла! І хоч, пасучи худобу, часто переходив коло тієї смереки, то все заставляв там когось із пастухів, що слухав „музики“, то є бренькоту мухи. Інколи й сам він притикав вухо до смереки й за кожним разом дізнавав вражіння так само сильного й потрясаючого, як і за першим разом. Може бути навіть, що застрягли йому в пам'яті слова пастуха, що муха ота може бути його мати або баба, перемінена за кару в таке

створіння, бо інакше відки ж би в нього брався такий жаль, коли всі інші тільки втішаються „музикою“ ?

А бренькіт у смереці з кожним днем ставав щораз слабший. Вкінці сьомого дня, коли Іван, нарешті, перший прибув до ліса й не застав нікого коло смереки, він відважився витягнути прокляту затичку, щоб випустити муху на волю. Але муха з дірки не вилазила. Притулив вухо до смереки — нічого не чути.

Встромив у дірку тоненький патичок, але в дірці ніщо не рухалось. Ось він устроїв назад давню затичку, щоби другі не казали, що він муху випустив. Ще раз притулив вухо до смереки й надслухував уважно, але бренькоту не було чути.

Очевидно, муха здохла з голоду й муки !

І тепер зараз, по чотирнадцяти роках в уха його врізалось, мов вістря ігли, те саме бренькотіння, яке колись через сім день по дневі чув у смереці. Він мимоволі затремтів і оглянувся довкола. Боже, чи ж це була б річ можлива ? Він якраз коло тої самої смереки, в якій перед чотирнадцятьома роками його пустий товариш Гринько зашпунтував нещасну муху. Що більше, в смереці стирчав іще той самий патичок, що його тоді Гринько віткнув у дірку з мухою. А той тонесенький бренькіт — відки він розлягався ? Іван одним духом поскочив ід смереці,

притулив вухо — і мало не зомлів. Жалібний, болючий і наскрізь прошибаючий бренькіт справді виходив із тої шпарки, затканої патичком!

Одним сильним поривом Іван витягнув за тичку.

Якесь тяжке, глибоке зідхання пройшло по цілім лісі й голосною луною відізвалося в Івановій душі. Потім хвилина мертвої тиші. Потім щось тихесенько зашелестіло в щілині дерева. А далі звільна із щілини почало щось висуватися. Іван з несказаним жалем і співчуттям вдивлювався в ту чорну точку, в якій, бачилось, пізнавав чорні лапки, і чорну, блискучу голову мухи. Але чи ж це була муха? Чорні лапки, коли їм ближче приглянувся, видались йому почорнілими, кістлявими руками, зовсім подібними до людських, ба й голова почала набирати людської подоби, почала більшати, змінювати барву й вигляд. Іван остовпів з переполоху і закрив лице руками. А коли по хвилині відняв руки, перед ним стояв старець з довгою бородою, скулений, з лицем, що виражало несказанну втому й ослаблення, в одежі незвичайній, фантастичній, не то пустинника, не то божевільного.

III.

— Всяке диханіє да хвалить Господа! — скрикнув переляканий Іван.

Старець усміхнувся жалібно і простяг до Івана обі руки.

— І я хвалю, синку, і я хвалю, — сказав тихим, ледве чутним голосом. — Ох, спасибі тобі, небоже, сторицею спасибі, що ти увільнив мене з цієї страшеної темниці!

— То... це... ви були, дідусю? — пробулькотів Іван, не знаючи, що має сказати й до кого говорити. — А я думав, що це муха.

— Ой, муха, синашу, муха! Ворог мій тяжкий перемінив мене в муху й гонився за мною в виді чорної жовни, а коли я перед ним сховався до цієї шпари, то він шепнув тому дурному хлопчиськові, щоб мене заткав кілком! Ой, та й протерпів же я, протерпів, Боже мій єдиний!

— Але хто ж ви такий, дідусю? — запитав Іван.

— Я, синашу, Дід бескидський, може чував що коли про мене?

— Дід бескидський? Той сам, про котрого казки на вечорницях розказують?

— Той сам.

— Про котрого говорять, що під землею живе й Довбушевих⁵⁾ скарбів пильнує?

— Той сам.

— А правда це, дідусю, що тих скарбів така сила, що й на двадцять чотири вози їх не забрав би?

— Далеко більше, небоже.

— А правда це, що ви на Чорногорі обернули догори дном той камінь, на котрім Довбуш викував хрест на знак, що під тим каменем є вхід до печери з його скарбами так, що тепер ніхто ані того каменя, ані того входу віднайти не може?

— Правда, синашу, правда, здвигався я погано при тій роботі, аж мені щось у крижах трісло так, що відтоді випростуватись не можу.

— Так вам треба! — скрикнув Іван. — Було не лакомитися на чужі скарби, котрі б, може, не одному бідоласі в пригоді стали.

Дід довгим, сумовитим поглядом зміряв Івана.

— Ей, сину, сину, — сказав, — яка ж ти ще дитина.

— Добре вам казати: дитина, — скрикнув обурений Іван. — А ось якби вам прийшлося так, як мені, на кожний кусник хліба, на кожную мізерну ляхманину так тяжко гарувати та зно-

сити людські примхи, то певно б ви не тої за-співали.

Дід нічого на це не відповів, тільки раз-у-раз жалісливо хитав головою.

— Але що ж це за такий ворог, — спитав з перегодом Іван, — що вас запакував у оцю щілину?

— Це найстарший опир і чарівник з Бусовищ. Мав він віддавна на мене злість, ще за небіжку жінку.

— То ви й жінку мали? — скрикнув Іван.

— Аякже, синку, мав! І лишила мені одним-одну дитину, донечку. Господи мій, що то там з нею сталося? Чотирнадцять літ, як один день тому, лишив я її, ще в колисці, малесеньку, тільки мій слуга, старий Віюк, сліпий, зостався при ній. Чотирнадцять літ я промучився в тій проклятій шпарці, тоскуючи не стільки до свободи, до ліса, до скал, до гір, скільки до моєї коханої дитини. Ой, синку, що я перетерпів за тих чотирнадцять літ, що я перетерпів! Але Господу Богу слава, тепер усе минуло, тепер я вільний! Ти, синку, мене увільнив, і я тобі віддячуся. Ходи зі мною до моєї хати. Веди мене, небоже, бо я такий змучений, такий ослаблений, що не знаю, чи й здужав би довокліктись додому.

— А далеко ваш дім?

— Дім мій, синашу, великий. Коби ми тіль-

ки дібралися до першого входу, то там я вже дам собі раду.

— То добре, ходімо! — сказав Іван.

Дід поступив пару кроків, але зараз же мусів сісти на пеньку.

— Ні, синку, — сказав, стогнучи, — не можу я йти. Ще раз мушу тебе просити за прислугу. Візьми мене на плечі, пронеси старого, не пожалуєш свого труду.

Хоч і який був лінивий Іван, та цим разом він не дався довго просити і взяв Діда на плечі. Старий був легесенький, як перо так, що Іван майже не чув його тягару на собі і йшов зовсім свobodно.

— Ось туди, синашу, ось туди! — сказав Дід, показуючи Іванові зарослу, майже незапримітну лісову стежечку, що вела стрімко підгору і, бачилось, губилася в гущавині.

IV.

Зразу ніс Іван Діда на плечах з охотою і не чув ніякого тягару. Стежка, зразу доволі не вигідна, потім пішла по рівному, а далі скотилася вниз. Але як опісля прийшлося лізти знову підгору, як Іван кілька разів спіткнувся, як кілька букових галузок цвігнуло його по лиці, пробудилася його натура, і він почав воркотіти. Зразу стиха, але далі все голосніше.

— Що я дурень, цього хіба сліпий не побачить! А щоб тебе тристенний з такою коренюкою, мало чоловік не впав!.. Чи чорти мене підвели дряпатися десь-кудись на лису гору!... І по яку другу голову я властиво туди плентаюся?... — Такі і тим подібні уривані речення час-від-часу вилітали з його уст, при чім він раз-за-разом енергійно спльовував і зовсім не енергійно охав та постогнував.

Дід тимчасом сидів спокійно на його карку, звисивши йому обі ноги на груди, і бачилось, що зовсім не чув Іванового воркотання. Та все таки дивна річ: від хвилини, як Іван почав воркотати, почув він також на собі деякий тягар.

Зразу незначний, але вміру того, як змагалася його неохота, збільшувався й тягар. Спочатку Іван мав таке почуття, що несе сокиру за ременем, пізніше — що має на плечах невеличку боклажку горілки, по якімсь часі — що двигает порядну вязанку дров. Рівночасно почало йому здаватися, що подорож його тягнеться щось дуже довго. Чув, що рясний піт його обливає і в грудях починає йому не ставати духу. Воркотання перемінилося в голосне нарікання:

— Ой, доле моя проклята! — бідкався Іван, важко ступаючи підгору по вистирчатих каменюках. — Коли ж ти перестанеш кепкувати надо мною? Думав чоловік, що собі капиночку відпочине в лісі, але де тобі! Підкусив мене нечистий витягнути той патичок і випустити оце старе страховище, а тепер на, маєш, неси його на плечах і чорт знає куди. Та й тяжкі ж ці порохнаві костюмахи, Господи! Немов би мені цілу гору на плечі втелющив!

І справді, тягар на Іванових плечах робиться щораз тяжчий. Він чув, що весь під ним подається, що коліна під ним дилькотять, що в очах йому темніє, що млість на нього бе. Йому бачилось, що не встоїть довше, що мусять упасти. Хотів зупинитися, спочити, віддихнути, але якась невидима сила не тільки не дозволяла йому впасти, але навіть не давала йому зупинитись на однім місці. Ішов та й ішов далі.

— Діду, ей діду! — стогнав Іван, уже не на жарт омліваючи.

— А чого тобі, синашу? — запитав Дід.

— Який біс із тебе такий тяжезний?

— Я, синочку? — лагідно відказав Дід. — Сниться тобі, небоже. Куди вже мені по чотирнадцятилітній темниці та тягару набрати?

— Як то, сниться мені? — ледве сопучи, відказав Іван. — Але ж, Діду, адже я паду, ламаюся, гину під твоїм тягарем!

— Не бійся, рибонько, — спокійно відказав Дід. — Це тільки так тобі здається.

— Що це, ти ще кепкуєш із мене, старий костогризе? — силувався крикнути, але тільки пропищав Іван. — Ні, не хочу довше двигати тебе. Злізай!

— Іди, йди, душенько! — з незворушеним спокоем сказав Дід. І Іван справді йшов, хоч і як не хотів, хоч і як страшенно ослаб. Він дряпався все підгору та підгору, а й гора та тепер видалась йому безконечно високою та стрімкою.

— Але я не хочу йти! Не хочу тебе двигати! — пищав Іван. — У мене легке розірветься з натуги!

— Ні, не бійся, не розірветься, — потішав його Дід.

— Але я не хочу! Не хочу! Чорте, злізай з мене! — просив і лютився Іван.

— Але, синочку, ти ж дав мені слово. Та й заплату маєш від мене дістати.

— Нехай тебе громи бють з твоєю заплатою! Нічого не хочу, тільки злізь! Дай мені спочити хвилину!

— Іди, йди, небоже, — мовив Дід. — Уже недалеко.

Злість Іванова перемінилася в розпуку. Тягар на його хребті був страшенний. Очі вилазили йому з голови, кров у пульсах товклася так сильно, що бачилось, ось-ось потріскають жили, розірветься серце. Дідові ноги, що обхупували його попід пахи, пекли його, мов розпечені шини. Ніколи навіть у сні Іван не міг виснити, не міг уявити собі більшого труду, страшнішої натуги. Безвихідність його положення побільшувало ще те почуття, що чув себе безсильним скинути з себе той нечуваний тягар, дати пільгу своїй натузі. Чув себе вже не самостійною істотою, не робітником, що може робити, а може й спочивати, коли йому хочеться, не власновільною робочою силою, яка свідомо направляє своїми рухами, але чув себе чимсь похожим на те зерно, що, попавши між млинове каміння, виконує, щоправда, якісь бистрі, безпам'ятні рухи, але заразом щохвиля тратить частину своєї істоти й саме робиться тільки частиною, моментальним проявом тої величезної почвари — праці. Іван справді ціле

своє життя чув себе невільником праці, але ніколи ще те чуття не було таке сильне, так страшенно болюче та догризливе, таке повне отрути та розпуки, як в одій хвилині, в хвилині найтяжчої втоми, якої тільки зазнав досі в життю. Вмерти цілковито, моментально шезнути з ряду живих істот видалось йому тепер найвищим бажанням, найбільшим щастям. Позбутися життя — аджеж це значить позбутися труду, вирватися з пут того невмолимого тирана — праці, що від найраншої молодости так важко поклала на нім свою руку. Смерть — то єдиний вихід для таких, як він, нещасних, то відпочинок, то свобода!...

Ішов власне із своїм тягарем понад краєм безмірно глибокого та пропасного яру. На дні його сиділи сумерки, клубилися бурі тумани. Величезні смереки, що росли в глибині, видавались Іванові згори не більшими від корчів ялівцю. Тут же, просто Іванових ніг, але може на яких сто сяжнів нижче, вистобурчувалася величезна гостра скала, мов затулений п'ястук, наїжений величезними бородавками.

— Почекай, прокляте страховище, — воркотів Іван. — Не хочеш ти мене пустити, то я й тебе не пущу!

І вхопивши обома руками щосили Діда за ноги, Іван одним розпучливим поривом шарпнувся в бік із стежки й повалився в безодню.

V.

— Ну, ну, ну, ну! — сказав Дід і перший раз засміявся тихим, сердечним сміхом.

Іван отворив очі. Що сталося? Де це він опинився?

Побачив себе на кам'яній платформі, при вході в тісну кам'яну печеру. Скала, що стовбурчилась у виді величезного п'ястука, заслонювала вигляд на яр і на сусідні гори.

— Та й гарячий же ти, хлопче, у, який гарячий! — мовив, усміхаючись, Дід. — Тількищо я хотів тебе просити, щоб ти звернув із стежки трохи направо, а ти вже й сам туди вирвався.

Ні з цього, ні з того почув Іван, як гарячий жар стижу обілляв все його тіло. Не міг іще очунятись. Чув себе так якимсь непохоже на те, що пережив перед хвилиною, що це не давне видавалось йому чимось неправдоподібним, казочним, геть-геть замерклим. Аджеж він кинувся в пропасть! Що ж це з ним діється? Він спробував рушатись, думаючи, що це тільки йому сниться і він, може, лежить зомлілий на

дні пропасти. Але ні! Був здоров, цілий, не сонний, і не чув ані сліду тої втоми, яка ще перед хвилиною доводила його до розпуки. Навпаки, чувся здоровий, кріпкий і зовсім свідний.

Стидався тепер глянути на Діда, що вже не сидів у нього на плечах, але стояв обіч нього і щось нишпорив у скалі, коли-не-коли звертаючи на нього смішкуватий погляд.

— А що, синашу, — сказав Дід, вгадуючи його думки, — а не казав я тобі, що це так тільки тобі здається, коли ти мені дива розказував про мій тягар? Ей, хлопче, хлопче! — Дід покивав головою, немов би мав іще щось сказати, але вважав відповідним сховати це для себе.

— А чому ж мені так здавалося? — спитав Іван.

— Сказати тобі поправді, то тобі не зовсім і здавалося. Є в тебе щось слабе, але не тіло. Тіло, небоже, маєш здорове, що й казати. А ось воля в тебе хвора. А ти знаєш, як старі люди кажуть, що хто не хоче, то гірше, ніж не може.

Дід говорив це так добродушно, що Іванові якось ані на думку не прийшло ображуватися, хоч сільських господарів, які йому не раз таке говорили, він ненавидів і уважав за своїх найтяжчих ворогів і гнобителів. Дід тимчасом відлупив своїми висохлими пальцями кусень скали, вийняв із щілини великий золотий

ключ, оглянув його пильно, мов старого знайомого, і, видимо, зрадив, мов дитина. Поблискуючи ключем до сонця, він поліз у темне гирло печери, в якій находилися потайні двері.

— Ходи зо мною, синочку, — сказав до Івана. — Вступи до моєї хати, будеш у мене гостем. То й побалакаємо, коли хочеш.

Дід відімкнув двері, за якими показався довгий темний вузький коритар, вижолоблений у скелі. Тим коритарем ішли оба довго, дуже довго, як бачилось Іванові. Час той вистарчав бодай на те, щоб його веселий і енергійний настрій знов змінився в якусь знеохоту. Вже навіть Іван почав собі в дусі бурчати й запитувати себе самого, який чорт казав йому лазити по якихсь мишачих норах, з яких може, й виходу ніякого нема. Аж ось Дід зупинився, заскрегінцав ключем і отворив другі двері.

Лагідне зеленкувате світло вдарило Іванові в очі, але не разило зовсім. Зробивши ще кілька кроків, він побачився в величезній, кам'яній світлиці, пишно прикрашеній усякими фантастичними різьбами, яріючими хрусталями, обвішаній нитками золота, вистеленій бляшками чистого срібла. Всі меблі в тій світлиці були з гнутих в різnorodні форми жил заліза і срібла, на яких лежали плити з прозїрчастого гірського хрусталу або фіолетного аметисту. По рогах вибризкували натуральні фонтани, осві-

жуючи повітря, а на середині в майстерних козубах⁶⁾ горіла найчистіша живиця і ялівцеві ягоди, розливаючи свіжий запах лісів і полонин.

Дід наблизився до одного стола і своїм золотим ключем вдарив тричі о хрусталуеву плиту.

— Віюку! — крикнув він, і голос його, на світі такий тихий, схожий радше на бренькіт комарика, ніж на людську мову, тут гримів, мов могутий водоспад, і розбудив стократний відгомін десь у далеких, безконечно просторих підземеллях.

Ще не перегомів той відгомін, що гучною хвилею котився з печери до печери, коли десь далеко-далеко почувся глухий лускіт, немов гупання величезної ступи. Лускіт той повторявся мірно раз-за-разом, звільна наближаючись до них, і вкінці побачив Іван, як із сумерку дальших печер виринула якась постать — величезна, схожа на колоду дерева, оброслу рипатою корою, з вузлуватим корінням і чепірнатиими гілляками. Це був Віюк, невідступний слуга Діда, сторож і опікун бескидських лісів, про якого Іван ще змалечку наслухався багато в казках. Ледве-не-ледве в тій живій колоді зміг Іван відрізнити потворне, майже шестистінне головище, обросле жмутами сухого моху та корявими грибами замість волосся. Очей потвори не міг Іван добачити, бо вони були заховані

під довжезними, навислими віями з товстої кори. Гиляки й коріння, це були його руки й ноги.

— Хто мене кличе? — гробовим, глухим голосом запитав Віюк, наближаючися до Діда.

— Це я, Віюку, — сказав Дід.

— Пане мій, — скрикнув Віюк, — це ти? Чи ж то може бути? Дай, нехай доторкнуса твоєї руки!

Дід подав йому руку, а Віюк, доторкнувшись її, беркиць¹⁾ перед Дідом на землю, і важке глибоке хлипання потрясло цілим його безобразним тілом.

— Бідний мій пане, — хлипав він, — де ж ти був так довго?

— Потім про це поговоримо, Віюку, — сказав Дід. — А тепер скажи мені, що діється з моєю дочкою?

— Дочка твоя здорова, виросла вже така велика, тільки все плаче за тобою. Ми вже думали, що ти ніколи не вернешся.

— Іди, Віюку, приклич її сюди!

— Сюди? Але ж, пане, чую, що тут є ще хтось крім тебе, якась сира душа. А ти знаєш, що твоя дочка не сміє бачити сирої душі.

— Не бійся, Віюку, — відказав Дід. — Знаю це добре. Але знай, що сира душа, про яку говориш, це той милосердний чоловік, що мене увільнив з тяжкої вязниці. Я винен йому

вдячність, Віюку, і хочу йому віддячитися. Іди тільки, йди по мою дитину. Заки обоє сюди вернетесь, цього чоловіка вже тут не буде.

Віюк устав і погупав⁸⁾ знов у далекі пещери та швидко втонув у темряві.

VI.

Коли Віюк віддалився, Дід обернувся до Івана.

— Ну, що ж, синашу, пора тобі додому. Скажи ж мені, чим можу тобі віддячитись?

Іван стояв, мнучи шапку в руці, і не казав нічого. Дід довго, прошибаючим поглядом дивився на нього, а далі сказав:

— Слухай, Іване! Чув я твої нарікання на нещасну долю, на тяжку неволю, що її терпиш. Ти увільнив мене з неволі, то справедливість наказує, щоб і я тебе увільнив із твоєї неволі. Так скажи ж мені, чого би ти найбільше бажав собі в життю?

Іван усміхнувся широко, показавши два ряди білих здорових зубів.

— А чого ж, Дідусю, можу я іншого бажати, як не того, чого бажає кожний бідний чоловік? Щоб я не був бідний, щоб не мусів турбуватися тим, що буду завтра їсти, в що одягнусь, де спати буду? Щоб я міг хоч на хвилину відпочити собі від тої тяжкої ненастанної праці.

— Так тобі дуже праця докучила ?

— Ой, дідусю, так докучила, так докучила, що й сказати не можу. Ненавиджу її цілою душею. Бо й за що ж маю її любити? Гляньте на мої руки, на мої ноги, на мої плечі. Майже відколи на світ народився, працюю, гарую, як худобина, а що маю з тої праці ?

Дід задумався.

— Тяжке твоє положення, синашу, і я справді не знаю, чим тобі найліпше допомогти. Дав би я тобі грошей, у мене того добра багато, та ти знаєш, небоже, гріш як вода, не кожний зуміє вдержати його в жмені. Гріш до грошей іде, то швидко різні людці, хрищені й нехрищені, довели б тебе до такого самого стану, в яким тепер находишся.

— Ну... але... може б я... прецінь... якось...
— пробубонів Іван, чухаючися в тімя.

— Ні, хлопче, ні! — відказав Дід. — Ти б тільки розпився, розпустився, і на тім кінець. Не тільки грошей при собі не вдержав, але й сам би пропав, знаю це добре. А я не хочу, небоже, щоб ти мене потім проклинав.

— Направду, що не буду! — поспішно крикнув Іван.

Усміхнувся Дід добродушно на той викрик, але зараз зробився знову поважний.

— Ти, хлопче, не думай, що я жалую для тебе золота. Гляди ось тут, — і дід показав

в однім куті яскині насипану величезну купу того металю, що жеврів, мов купа горючого вугілля, — я міг би тобі зараз дозволити набрати собі з отої купи, скільки б ти тільки міг додвигати. Але, вір мені, знаю добре, що це була б лиха заплата за твою услугу. Дам тобі щось ліпше, щось таке, що тобі стане за всякі гроші і скарби, а zarazом освободить тебе від тої неволі, яку так ненавидиш, від праці.

— Ой! — радісно скрикнув Іван.

— А при тім щось таке, — говорив далі Дід, — чого тобі ніхто не відбере, на що ніхто не злакомиться, чого ніколи не загубиш. Ось маєш! — І Дід узяв із одного стола лежачий на нім простий мосяжний перстень, грубий і незграбний, такий, як продають сільським парубкам по пять крейцарів.

Іван видивився на Діда широко випуленими очима, немов хотів сказати: так оце має бути дар цінніший від купи золота?

— Візьми, небоже, — мовив Дід, — і не суди цеї речі із зверхнього вигляду. Непоказна вона, то правда, а проте це найцінніша річ з усіх, які я маю. Це перстень чудодійний. Хто його носить, той ніколи ні про що не журиться, тому сповнюютьсь всі його замисли, всі бажання. Той усе, чого тільки хоче, все осягне без праці.

— Чи то може бути! — скрикнув Іван і простягнув руку по перстень.

— Не думай, що я хочу тебе ошукати, — сказав Дід, подаючи йому неоцінений перстень. — Побачиш швидко, що мовлю правду. Впрочім, якби коли мій дар тобі не подобався, можеш мені його віддати. Тільки прийди до ліса там, де ти увільнив мене з в'язниці, і крикни тричі „Діду!“ та вдар палицею по дереві, та я зараз зявлюся.

— О, я думаю, що не буду потребувати вас трудити, коли тільки це правда, що ви кажете, — крикнув на радощах Іван.

— Не маю звичаю брехати, — суворо відмовив Дід. — Отже ще раз тобі говорю: як тільки мій дар колинебудь почне тобі не подобатись, то ти прийди і заклич мене, я візьму його назад. У ніякі інші руки, крім твоїх, він не піде і нікому, крім тебе, служби робити не буде, це памятай. А як віддаси його мені, то я тобі, взаміну за нього, дам який інший дар, що собі сам вибереш. Ну, а тепер іди й бувай здоров!

За кілька хвилин Іван був уже на світі.

VII.

Побачивши себе на вольнім, яснім світі, Іван зачудувався неабияк. Коли недавно тому йшов з Дідом, то йому здавалося, що находиться в якійсь стороні зовсім невідомій, серед величезних скал, трохи не до самого неба високих гір і бездонних ярів. А тепер він побачив себе в місцевості добре йому відомій, де ліс був рідкий, гори невисокі, скал ані сліду, то й яри не глибші понад звичайну міру гірських провалів. Зміркував, що находиться недалічко того місця, де сидів, ввійшовши в ліс, і де лишив свою сокиру, зарубану в пеньок. Туди він і направив свої кроки.

Ішов, не могши зразу зміркувати докладно все те, що з ним сталося. Чувся тільки дуже вдоволений, спокійний і певний, мов пляшка, наповнена водою аж по саму шийку. Навіть їсти йому не хотілося. Одне тільки знав, що може бажати чого хоче, а все йому буде сповнено. Та тільки не знав іще, чого має бажати в даній хвилі.

Перше, що йому ясно стало в пам'яті, була сокира й дрова.

— От коби то, — подумав собі Іван, — заки я прийду на місце, моя сокира була така мудра й сама дров нарубала, а господар щоб збожеволів та з возом по ті дрова сюди виїхав, оце було б гарно.

В тій хвилині Іван почув справді в лісі страшенний стукіт та тріскіт, немов би сто сокир нараз пустилося рубати сухе галуззя. Майже рівночасно почув також гуркіт воза, що їхав по нерівній лісовій доріжці. Поки дійшов до свого місця, вже господар кінчав накладати на віз сухі гияки. Набір був величезний і господар дуже вдоволений.

— Добре ти зробив, небоже, — мовив він до Івана, — що ти так розпорядився. Тількищо ми скінчили в полі свою роботу, коли оце прибіг той хлопчик, що ти його післав. „Нанашку, — каже, — Іван казав, щоб ви зараз їхали до лісу. Він дров наладив гук, а лісничий по обіді поїхав до міста і через помилку лишив рогачку отворену“. Ну, але ж ти, небоже, мусів звиватися, коли ти за півгодини зміг назбирати й нарубати таку величезну купу сухарини. Таж цього б іншим разом і два хлопи за цілий день не наладили! Я й не думав ніколи, що ти такий робітник. Знаєш, цих дров нам вистарчить до самої глухої осені.

Іван слухав цієї похвали і хоч їй не дивувався, бо знав, як воно все склалося, то все-таки робилося йому якось трохи стидно. Тому то кинувся допомагати господареві складати дрова на віз, але де там! Все, чого тільки доторкнувся, летіло і рвалося йому з рук і укладалося само на те місце, де було треба, укладалося далеко ліпше й щільніше, ніж би це зумів був зробити сам Іван. Хотів бодай допомогти господареві обв'язати наладований віз залізним ланцюгом, щоб набір добре держався, але й ланцюга не міг дотулитися — той тільки мигнув, дзоркнув, віз затріщав і вже був обв'язаний і обтягнений так, немов би його тягло десять хлопів. Віз був готовий. Господар уже запрягав коні. Рушили.

— Ой, Іване, — скрикнув переляканий господар, глипнувши збоку на величезну фіру дерева, супроти якої мізерні хлопські коненята виглядали достоту, мов миші, — що ж це ми нарobili! Такого тягару ми й з місця не рушимо. Попсуємо коні! Де ж вони зможуть дотягти такий величезний тягар, та й ще горі горбом!

— Ей, не бійтеся! — сказав Іван. — Порятуюмо їх, якось то піде.

І приступивши до воза, він узявся рукою за люшню. Коні, що перед тим ледве з місця

рушити могли, тепер пішли зовсім свобідно й вільно, немов би з порожнім возом.

— Ну, робітник з тебе, Іване, — сказав радісно господар, коли в кілька хвилин по приїзді додому дрова були не тільки поскидані з воза, але також порубані, полупані й поскладані на купу під шопою. Перший раз від не-тямного часу господар закликав наймита до комори й почастував його горілкою, пшеничним хлібом і сиром.

VIII.

Слава Івана, як „пречудного“ робітника, швидко розійшлася по всьому селі. Особливо господар, від котрого Іван до недавна не чув ніколи доброго слова, тепер трубив про нього на всі боки, мов найнятий.

— Що там за сила! Що за проворність! Ні, такого робітника я ще не бачив, як жию. І все сам!

— Та що, нема чому дивуватися, — жартували багачі. — Такий лінюх через тільки літ зашанував свою силу, то й має її. Цікава річ лишень, що це йому прийшло до голови, що тепер так узявся до роботи? Ну, але то також певне, що тої охоти надовго йому не вистане.

Але помимо того кепкування кожний багач бажав мати Івана в себе. Ось і почали вони потаємно наперегони шапкувати перед Іваном, частувати його то горілкою, то гараком і просити, щоб покинув дотеперішнього господаря.

— Чи такий голоколінник варт твого одного пальця! — говорили йому. — І чого ти в нього дослужишся? Ходи до мене, я тобі дам

50 ринських“) річно, шмаття, як Бог приказав, їсти будеш те, що й я їм, а роботи тяжкої не будеш робити.

Іван тільки десь-колись промимрив: „Нну“, „Еге ж“ та „Авжеж“ та „Побачимо“, пив, закусував і, ні про що не турбуючись, ходив собі, мов бугай по молодій конюшині. Праця, як обов'язок, а властиво, як тяжке ярмо перестала для нього існувати. Думки, котрі досі майже виключно приковані були до тих тачок, тепер, увільнені, попали в якийсь хвилиний застій, немов заснули, щоб випростуватися, набрати сили й самостійности. Бажання Іванові не могли ще вирватися з обсягу наймитського життя, з меж рідного села.

— От якби то сам пан війт прийшов просити мене до себе на службу! — думав Іван. — Сказав би я йому пару слів правди за те, що мене недавно вигаратав бучком, коли йому мої коні в житі шкоду зробили.

І справді, війт прийшов і Іван наговорив йому дурниць, котрі грізний начальник громади прийняв як щось таке, що йому віддавна належалося.

— Найліпше, мабуть, було б служити в панотця, — подумав собі Іван. І тут уже йшов до нього паламар послом від панотця і просив його прийти завтра на плебанію, бо егомось дуже його потребують. Панотець почаствував Івана

вином — першим, яке Іван мав колинебудь в устах, і просив його, щоб йшов до нього на службу.

— Прийду, панотчику, чому ж би не мав прийти, — весело сказав Іван, цілуючи панотця в руку, але на думці в нього було зовсім що інше.

— А коли ж прийдеш? — запитав панотець.

— Ще нині відправлюся від свого господаря, а завтра вже буду в єгомостя, — сказав Іван. Панотець поблагословив його на дорогу й пішов у село.

Іван був слуга один у своїм роді. Не тільки робив за десятьох, але — це була річ не менше важна й цікава — не їв нічого. Еге! Від того памятного дня, коли то привіз стільки дров з ліса, господиня не бачила ложки ані хліба в його руці. І ніхто не бачив, щоб він їв. А проте за тих кілька неділь Іван розцвів і зарум'янився, мов польовий мак.

— Що це таке з тобою, Іване, — питала його господиня, — чому ти їсти нічого не хочеш?

— Я ситий, — відповідав Іван. — Навіть не ставте нічого перед мене, бо я не можу їсти.

— Але хто ж тебе так участував?

— Е, це вже річ моя. І не питайте мене, бо вам цього не скажу.

Пробували вже й слідити за Іваном, де й

що він їсть, але це ні на що не придалося. В часі обіду, полуденку й вечері Іван щезав десь, мов камінь у воду. Не потребуємо й додавати, що Івана годував його перстень. Коли тільки хотів їсти, — а хотів він їсти зразу дуже часто, бо досі за весь вік мав час випоститися, — сідав денебудь і шептав:

— Хочу, щоб мене ніхто не бачив.

І зараз робився невидимий, а рівночасно на його розказ воскресали перед ним найліпші присмаки, які тільки могла видумати його бідна, хлопська фантазія: пироги з сиром, маком, з капустою, ковбаси, печені кури, горілка з медом, медяники, хліб пшеничний. Їв Іван, аж за вухами тріщало. А тепер, вийшовши від панотця, одне тільки мав на думці:

— Віднині буду завжди пити вино.

ІХ.

Мріям панотця про те, щоб добути собі такого неабиякого слугу, не суджено було сповнитися. Ледве Іван вийшов на вулицю, побачив пишну карету, запряжену четвернею вогнистих коней у багатих уборах. Два лакеї крутилися коло карети, немов шукаючи чогось, а в кареті сидів якийсь великий пан.

— От якби то чоловік міг дістатися до такого пана на службу, — подумав собі Іван. — Я колись служив у нашого дідича, та що то за пан? Парокінкою їздив, та й то такою, що тільки тьфу! А до Львова вибирався три роки, та й таки не вибрався. Ні, з оцим паном певно б чоловік не трохи світа побачив!

— Гей, парубче! — крикнув до нього пан з карети. Іван зняв шапку й наблизився до карети. Пан довгу хвилю придивлявся йому уважно.

— Подобаєшся мені, — сказав нарешті. — Власне втік мені візник. Умів би ти повозити четвернею? Бо з тих туманів (тут показав на лакеїв) жаден не вміє.

— Вмію, ясний пане, — сказав не надумуючись, Іван.

— А хочеш вступити до мене на службу?

— Хочу! — сказав радісно Іван.

— Я князь Довгорукий, пан Чортопхайлівського ключа. Ти чував?

— Чував, ясний пане.

— Ну, то сідай же на кізли й бери віжки в руки, побачимо, як ти вмієш повозити. Вези нас до свого господаря. Заберемо твої речі і зробимо з господарем обрахунок.

— Не треба, ясний пане, — сказав Іван. — Я власне скінчив свою службу й шукав іншої, то ні з ким і обрахунок робити. Речі мої лежать у певнім сховку, та я думаю, що до служби в ясного пана мені їх не дуже треба.

— Маєш рацію, — сказав, хвилину подумавши, князь.

Княжа четверня під Івановими руками йшла, мов степовий вітер, легко, згідливо, без ніякої втоми. Іван не брав навіть батога до рук, досить було йому сказати слово, цмокнути та потрясти віжками, щоб скерувати четверню, куди хотів, зупинити її або спонукати до швидшого бігу. Іван розмовляв з кіньми, мов з дітьми, старався близько познайомитися з кожним із них, пізнати їх вдачу й нориви, і здавалося, що й коні розуміють кожне його слово. Князь

не міг надивуватися справності й тактові свого нового візника.

В найближчій місті казав йому справити пишну ліврею, в якій Іван виглядав, мов відроджений. З незграбного, отяжілого сільського парубчиська перемінився в хвацького, вродливого молодця, на якого так і задивлювалися люди, коли галопом перебігав містові вулиці.

Та князь недовго забавляв у місті, що було осередком його ключа і де в нього був свій палац. Він вибирався заграницю, де перебувала його жінка з дочкою. А що в тих часах не було ще залізниць, то четверня, візник і лакеї становили необхідну приналежність усякої панської подорожі. Особливо добрий візник був половиною поводження в дорозі, то й князь мав усяку причину чути себе вдоволенним із того, що найшов такого візника, як Іван.

Тимчасом Іван розкошувався своїм новим становищем. Вступив він на кізли княжого повоза, мов удільний князь на свою столицю, вповні почувуючи свою вартість, і вже в хлопській веретянці¹⁰⁾ здобув собі повагу й пошану в лакеїв. Ще більше заімпонували тим лакейським душам його справність в обходженні з кіньми, його гордовита вдача, склонність до мовчанки й задуми і його незвичайна врода, що ніби цвіт весною, так і розвивалася перед їх очима. У своїм товаришунні з лакеями вмів

Іван відразу поставити себе на якімось вищій, незалежнім становищі, і не дізнав ані одної з тих прикростей, яких годі устерегтися кожному сільському простакові, котрий попаде на службу в панськім дворі, і яких колись, служачи у свого дідича, він назнався аж донехочу.

Тепер було зовсім не те. Все забавляло, тішило й радувало Івана. Забавляла його візницька служба, а особливо часті проїзди по многолюдних містових вулицях, поміж рядами проходячого, гарно повбираного панства, поперед пишні склепові вистави або здовж тінистих сацерових алей князівського величезного парку. Тішили його прекрасні коні, піддані його безпосередній опіці. Коней він віддавна любив, але таких гарних, добрих і розумних він ще ніколи не мав під своєю рукою. Тож і не диво, що полюбив їх найбільше з усього того, що найшов у княжім дворі; доглядав і беріг їх, як себе самого, розмовляв з ними і пестив їх, як своїх дітей. Не диво, що й вони від першої хвилини привязалися до нього, як діти. Вдоволений був Іван і з князя, що хоч не сипав грішми й навіть на страву слугам скупенько давав — про „трінгельди“¹¹⁾ очевидно не було й бесіди — то всетаки обходився з ними по-людськи, а для Івана був якимсь незвичайно ласкавий. Щоправда, лакеї нишком називали князя марнотравником і банкрутом, якого лихварі

швидко викинуть з батьківщини, але Івана це нічого не обходило. Страви лакейської не потрібував, трінгельдів також, бажав тільки бачити світ і людей, ужити життя в цілій повноті, а до того — бачилось йому — його заняття князівського візника давало йому якнайліпшу нагоду.

Недовге життя в місті в товаристві князівської двірні зробило на нього великий вплив. Апетити його розвинулися значно і швидко. Все, що бачив, надило його, але й пересичувало по короткім часі. Бавився різними блискучками, мов дитина, але й кидав їх так само скоро. Псував собі жолудок добірними стравами, які бачив на князівському столі, але в відплату за те почував несмак до найзвичайніших поживних страв. Перший раз на свому віці почув приступ тяжкої містової недуги — нудьги, про яку йому в селі ніколи й не снилося. Окруження, серед якого пробував, зовсім не надавалося до того, щоб направити його бажання в сторону якихнебудь духових занять і інтересів. Князь бавився, їздив на візити по міських головачах та околичних панах, бував у театрі на оперетках, а ще радніше проводив ночі в кафе-шан-танах або в касині за картами, але книжок ніяких не читав, розмов поважних не любив, всякі „ідеї“ і „стремління“ вважав дурницею, виключною власністю і витвором голод-

них літератів та голих професорів. Що й сам він одного прекрасного поранку з усім своїм князівством міг опинитися в рядах тої „голої“ — про це не думав. Вірив у своє щастя, яке вже кілька разів подавало йому помічну руку в хвилинах, коли опинявся вже на самім краю пропасти і руїни. Тимто й не диво, що хазяйський двір не був відповідною школою для духовного розвою Івана, і що мігши заспокоювати всі свої низькі апетити, які тільки були доступні його нерозвитій душі, він швидко пересичувався і починав нудитись у своїм примусовім бездільстві.

Х.

Але щастя всміхнулося йому. Князь пригадав собі, що має за границею жінку й дочку, що живуть вони там у дорогій столиці на дуже скупенькім етаті¹²⁾, що нетерпеливо дожидають його приїзду разом із свіжим капіталом, що капітал той, оскільки можна було його стягнути то продажею збіжжя та волів, то позикою в лихварів, знаходиться щасливо в його шкатулі, і що, одним словом, пора було їхати. Тож казав готувати все до подорожі, і за кілька днів рушили. Подорож, ненастанне товаришування з кіньми і природою освіжили Івана. Мав заняття, хоч і не потребував працювати. Очі його сковзалися по різномірних околицях, перебігали мимо сел, в яких сотні подібних до нього Іванів зідхали й тужливо гляділи вслід за княжою каретою, надармо думаючи про розкіш хоч раз у житті проїхатися отак у світ широкий, — попри містечка, в яких стрічали неохибне болото або куряву, неохибні громади напівголих жидівських дітей насеред вулиці й неохибні набрязклі лица паниць, що висовувалися

з вікон і дверей шинків. Іван зразу цікаво й поквапно ловив очима ті подорожні подробиці, радісно вітав кожний далекий вершок гори, кожний наглий закрут ріки, кожну невидану досі вежу, що здалека, мов величезна шпилька, вихилялася понад зелень лісів або понад золотисту площу спілої пшениці. Свіже повітря поправило й загостило його апетит, розілляло здоровий румянець по його щоках. Чувся знов вдоволений і не бажав нічого нового.

Але вдоволення це тривало недовго. Подорож ішла помалу й почала вкінці втомляти його своєю одностайністю. При кожнім новім виді, скруті, мості, версі гори з прикрістю пригадував собі Іван: „Е, таке самісіньке я вже бачив“. В кожнім новім містечку мимоволі з уст його виривалися неохибні окрики: „З дороги, голото! А щоб вас!.. З дороги, бо розтолучу!“ Впрочім давалися Іванові чути й деякі недобрі боки князівської вдачі: погані нічліги для слуг, невиспання, чимраз частіші прояви князівського злого гумору, що показувалися в ненастаннім бурчанні на лінивство, недостаточний поспіх, на марнування грошей, нешанування ліврей і т. ін. Правда, Іванові князь ніколи не мав нічого закинути, але те вічне нарікання на лакеїв, що сиділи тут же побіч нього, дражнило Івана, як шкрябання залізом по склі. Кізли княжої ка-

рети ставалися для Івана з кожним днем твердіші, невідгідніші й ненависніші.

— Боже, коли б хоч яка зміна, яка пригода в дорозі, — зідхнув раз Іван, коли рано з готелю вибиралися в дальшу подорож і в перспективі являвся Іванові довгий день, який треба було протоктися на шкурняій подушці серед одностайних піль і лук під палким промінням серпневого сонця. А надто ще вид тисячів людей, зайнятих польовою роботою, будив в Івановій душі якесь прикре чуття. І рад він був, що вирвався з того ярма, а притім починав чути щось, немов гризоту сумління, немов би ця його подорож була тяжким гріхом. Але найгірше разив його спів отих робучих людей. Поки ще він був Іваном Лінюхом, співав дуже часто, і співаючи ті прості, сердечні співанки про долю, про любов і любовні пригоди, дізнавав дивної полегші. Але від часу, як чудовий перстень обхопив його палець і розбудив у його душі нові сили, новий світ бажань, у тій же хвилині заспокоюваних та повертаючих усе наново й вилітаючих щораз то в ширші круги, — від тої хвилини пісня втекла від нього. Зразу вона видавалась йому дурницею, що не стоїть того, щоб на неї тратити хвилину часу, а тепер дзвеніла йому в ухах, мов якась гірка наруга. „Ті люди співають — мабуть вони щасливі!“ І Іван пробував заглянути у власне нутро і спитав

сам себе: „А я, чи ж я щасливий?“ Не вмів відповісти собі на те питання. Аджеж, бачиться, нічого йому не бракує, а все ж він чується такий самотній, далекий від людей, чує таку пустиню довкола себе і не знає, чим її заповнити. Кілька разів пробував у той бік звернути свої бажання і зажадати їх сповнення, але з здивуванням і переляком переконувався, що чудовий перстень у тім пункті безсилий. І не диво. Перстень сповнював тільки ясно означені бажання, а таких загальних, як „хочу бути вдоволений“ або „хочу чути себе щасливим“ перстень не міг сповнити. Тут уже сповнення залежало від самого Івана, тут ніякий перстень нічого не міг йому порадити.

— Ах, коби хоч яка пригода в дорозі! — зідхав Іван, сидячи на козлах і з якоюсь тривогою позираючи в неясну далечину, заслонену напівпрозірчастою ранньою млою.

Щоправда, пригод у дорозі не бракувало й досі, але пригоди ті були глупі, такі, що не могли Іванові дати ніякої розривки, тим більше, що зараз у першій хвилині сила чудового персня все направляла, так що Іван не потребував навіть пальцем рушати. То колесо зломиться, то посторонок урветься, то кінь підкову згубить — ну, що це за пригоди! Та цим разом на Іванове бажання трапилася пригода забавніша: князь згубив гроші. Бачить Іван, що

князь у кареті крутиться, кидається, зідхає, ба далі й клясти починає. Бачить це Іван але нічого, мовчить і їде. Нараз князь кричить :

— Стій!

Іван зупиняє четверню.

— Що у тристенного, — воркоче князь, перешуковуючи всі свої кишені й саквояжі, — аджеж я недавно мав її в руках.

Лакеї позіскакували зо своїх сиджень і поставали в покірних поставах, понатягнувшись, мов струни, по обох боках карети.

— Гей, ви, тумани, — крикнув вкінці князь, — чи не бачив з вас хто моєї портмонетки з грішми?

— Ні, ясний пане, — в один голос відповіли оба лакеї.

— А ти, Іване?

— Я бачив, ясний пане.

— Де?

— Вчора ясний пан дав її тій пані, що в нас була на чаю.

— Ти дурень, Іване! — крикнув князь, пригадавши собі в тій хвилині, що Іван сказав чистісіньку правду.

— А коли я дурень, — преспокійно відказав Іван, — то нехай ясний пан пішле лакеїв шукати портмонетки по дорозі. Бачиться мені, — додав насмішливо, — що перед кількома хвилинами щось випало з карети. Може то вона.

Покмітив князь, що Іван насміхається з нього, і весь спалахнув гнівом. Знав добре, що з замкнутої карети портмонетка не могла випасти, особливо коли перед тим її в кареті не було, і що навіть коли б була і коли б випала, то Іван, сидячи на кізлах, не міг би цього ані бачити, ані чути за туркотом коліс та лускотом кінських копит. Та все таки, щоб зберегти свою князівську повагу супроти лакеїв, він гримнув на них:

— А ну, тумани, чого стоїте? Бігайте щодуху! То не може бути, щоб вона пропала. Я тут вихилився, то може й справді... Біжіть! Гостинець пустий, то коли не дуже далеко випала, то, певно, знайдеться мусить.

А сам аж зубами скреготав, що міг так забутися. Боявся, щоб лакеї не розтрубили перед княгинею історії про ту паню, що була в них на чаю в незнайомім місті і якій він дарував свою портмонетку з 200 гульденами.

— Слухай, Іване, — сказав князь по хвилині, коли лакеї, також усміхаючися недовірко, потупцювали долі гостинцем, — чи ти на правду бачив, як я давав тій пані портмонетку? Бо я щось собі того не можу пригадати, мабуть дуже вже в голові шуміло.

— Я дурень, ясний пане, — коротко відрізав Іван. — Нічого я не бачив. Я тільки чув, як портмонетка перед хвилиною випала з ка-

рети. От уже й лакеї вертаються, — додав, озирнувшись. — Найшли, біжать.

— Що? Найшли? — крикнув князь, не мігши з дива отямитися.

— Так, є! Ось вона, ясний пане, — в один голос крикнули лакеї, подаючи князеві портмонетку з грішми.

Князь доразу остовпів, очам своїм вірити не хотів, але портмонетка була таки безсумнівно-дійсно в його руці, що йому не лишалось нічого іншого, як тільки сховати її до кишені й дякувати невиясненому случаєві, що вивів його з клопоту. Та все таки він підозрівав, що Іван сяк чи так мав у тім „случаю“ свою руку, і для того вечором, коли станули в заїзdnім домі на ніч, покликав Івана до свого покою і запитав його в чотири очі:

— Ну, Іване, скажи мені, як властиво було з тою портмонеткою?

Іван зразу прикинувся дурником.

— Не моя річ це знати, ясний пане,—сказав.

— Е, іди, йди, не балакай пусте! — сказав князь, добродушно плещучи його по плечі. — Ну, скажи, не бійся, я не буду гніватися.

— Та що тут говорити, ясний пане, — сказав Іван. — Тота пані, діставши портмонетку від ясного пана, якось її випустила. Я підняв її і сховав, щоб ясному панові віддати, а коли

ясний пан почав її шукати в кареті, я випустив її на гостинець.

— Ой, Іване, — крикнув князь, — а якби був її хто інший найшов?

Іван усміхнувся.

— Ну, то що? — сказав спокійно. — Бувби якийсь бідолаха порятувався, а ясний пан прецінь і так не міг би був навіть подумати, що вона на гостинці згубилася.

Князь хотів ще щось дальше сказати, але замовчав і тільки спідлоба, недовірливо поглянув на Івана.

— Ей, поганий жарт, — подумав собі Іван, покмітивши це. — Ще готов мене князь уважати за злодія. Ліпше дам спокій.

XI.

Після цього якийсь час їхали без ніяких пригод. Іван нудився щораз більше, тимбільше, що вони давно вже переїхали в чужу сторону, де люди говорили незрозумілою мовою, край був рівний та одностайний, так що й на околицю дивитися з кізлів було скучно. Тільки тисячі женців і косарів по обох боках шляху мигали довкола. І щораз частіше підхоплював Іван у своїй душі якийсь дивне, неясне й неспіле ще чуття, немов би заздрість на вид тих роботящих, потомлених, і невтомних людей, раз зігнутих луком при роботі, облитих потом, так що здалека видно було їх мокрі сорочки, що прилипали до плечей, то знову сидячих весело в крузі на стерні поміж снопами за полуденком.

Але прикре те чуття в душі Івана мигало тільки на хвилину і, бачилось, не лишало по собі ніякого сліду, крім тихенького зідхання. Гірше допікала йому одностайна їзда та соняшна жара.

— Коби хоч ліс тінистий подибати! — подумав собі Іван і в тій же хвилі, підвівши очі понад кінські голови, побачив недалеко перед собою темно-зелену стіну високого соснового лісу, від якого бачилось, на тисячу кроків віяло освіжуючим холодом і чудовим смоляним запахом. Аж легше якомсь зробилося на душі в Івана, коли побачив, що гостинець білою вузьенькою лентою вривався в те тінисте зелене озеро і тягся, тягся поміж його стінами, поки аж не згубився десь у далекій далечині. В лісі стояла поважна таємнича тиша, а гуркіт коліс і стукіт кінських копит лунав якомсь приглушено, мов несміло.

— В такім лісі й розбійникам ялось би¹⁸⁾ гостювати, — подумав собі Іван. Йому пригадалися ті розбійники в темнім, величезнім лісі, про яких він малим іще стільки страховищ наслухався в бабусиних казках. — От якби нам тепер здибатися з такими розбійниками! — подумав. Та не встиг це подумати, коли втім нараз з обох боків дороги з-поміж гущавини вискочила ціла шайка якихсь обшарпаних волоцюг і кинулася до карети.

— Стій! — закричали волоцюги, михаючи киями поперед кіньми й хапаючи їх за посторонки.

Іван зупинив четверню. Драби обскочили карету і перших постягали лакеїв.

— Де гроші? — верещали вони.

— Питайте пана.

— Бийте лакейські душі! — крикнув ватажок волоцюгів. — Бийте, щоб душа пити просила, нехай признаються!

Драбам не треба було це два рази говорити. В одній хвилині кілька дужих хлопців розпростерло бідних лакеїв насеред гостинця та й давай молотити їх ломаками. Тимчасом інші витягали з карети князя, що з страху, бачилось онімів цілком.

— Де гроші? — крикнув йому над вухом ватажок.

— Лю... лю... люди! Лю... лю... люди! — белькотів князь, не мігши з переляку вимовити слова.

— Ге-ге! Ясному пану язик заплутався! — посмішкувалися драби. Ватажок тимчасом перешукував нутро карети. Але хоч і як старанно перетрясав, то все таки, крім золотого годинника й деяких інших цінних речей, нічого не міг найти. Грошей мов і зовсім не було в кареті.

— Певно їх при собі має, — сказав ватажок і почав так само старанно обшукувати князівську особу. Але й це було надармо. Князь немов прочував біду і рано, заким рушили в дорогу, сховав гроші в потайник, зроблений у дерев'яному пудлі¹⁴) карети й відомий тільки йому

одному. При собі мав лише кілька гульденів дрібними.

— Де гроші? — щосили верескнув драб, теліпаючи князем, мов горсткою¹⁵), так що мало дух з нього не витряс.

— Лю... лю... лю...! — белькотів князь, тремтячи й не можучи встоятися на ногах.

— Положіть його й бийте, поки йому язик не розв'яжеться, — закомандував ватажок.

Бідний князь не міг навіть кричати, а тільки пищав під ударами, як дитина.

— Беріть ще й візника, може нам цей скаже! — командував тимчасом ватажок, і зараз кілька драбів кинулося до Івана, щоб стягнути його з кізлів.

— Дай спокій, ти! — огризнувся Іван, що за ввесь той час преспокійно собі сидів на кізлах і держав коні. — Не руш, бо коні сполошаться.

— Де гроші, блюдолизе! — кричав ватажок, махаючи здоровенною патерицею.

— Не знаю, — сказав Іван.

— Зараз ти будеш знати! — крикнули розбійники й почали шарпати Івана.

— Дай спокій один з другим, бо впаду в злість, — напоминав їх Іван.

— Ану, ану, впадь! — кричали розбійники, голосно регочучись, і в тій хвилі шарпнули Івана

так, що він, мов сніп, злетів з кізлів. Буки рясно посипалися на його плечі.

— А то що, бете? — крикнув Іван.

— А ти думав, що жартуємо? — реготалися драби й молотили ще дужче.

— Ах ви, драбські дүші! — крикнув Іван, зірвався з землі і вхопив свій батіг тоншим кінцем у руку. Замахнув довжезним пужалном так, що аж засвистало в повітрі. Вигинчастий, ременем оплетений прут гадюкою оперезав голову ватажка, який від тої несподіванки відразу впав на землю, мов косою підкошений. Другий замах повалив на землю другого драба, третій обезвічив третього, переламавши йому кісті в обох руках. Заки розбійники доміркувалися, що Іван на правду борониться, вже пять з-поміж них було каліками. А Іван гаратав далі, кожному даючи лиш по разу, але так, що мав того досить на весь вік. Увільнив князя, поголомшив тих, що держали коней, а ті, що били лакеїв, не чекаючи, почесної, і самі пустилися навтікача. Тоді Іван спокійнісінько приніс із поблизького потока путню¹⁵⁾ води, віділляв князя і дав йому напитися, протверезив також лакеїв і з ними разом усадив князя до карети, а нарешті ту саму самарянську прислугу зробив також ватажкові опришків і його кумпанам, що, мов порозкидані снопи, лежали насеред гостинця. Голова в ватажка напухла, як баняк¹⁶⁾,

а поперек лица мав він синій басаман, мов ковбасу.

— А не казав я вам: дайте спокій? — добродушно мовив до нього Іван. Та ватажко ніяк іще не міг прийти до себе. Сидячи посеред гостинця, він у нетямі тільки рушав поблідлими устами, але не міг з них видобути ані слова.

— Бувайте здорові, люди добрі! — сказав Іван, виліз на своє місце і взяв віжки до рук. Карета рушила з місця і швидко щезла розбійникам з очей. У найближчій місті князь мусів задержатися трохи довше й кілька день пролежати в ліжку. Іван пильнував його, як батька, не спав цілими ночами й доносив князеві всього, чого тільки той потребував, хоч князь забув навіть дати йому гроші на видатки. Нарешті по кількох днях князь прийшов цілком до себе й міг уже спокійно згадувати про страшну пригоду.

— Так це ти сам один побив їх? — питав він Івана.

— Ну, а з ким же я мав їх бити, — відповів Іван, — коли вас вони били?

— Але бійся Бога, Іване, — скрикнув князь, — коли ти чув у собі таку силу, то чому ж ти не побив їх уперед, заким ще вони до мене причепилися?

— Якби мені ясний пан сказав, — почав Іван з найглупішим на світі видом.

— Мій Боже, який же ти дурень, Іване! — скрикнув князь.

— Знаю це, ясний пане! — відповів Іван з радісним лицем. — І власне для того я не рушався з місця.

Князь тільки уста отворив.

XII.

Аж ось приїхали до міста, де проживала князева сімя — жінка й дочка. Мабуть не дуже сердечно віталися князь з княгинею, гроші, що привіз князь із рідного краю, зовсім не розмірні були до того, чого ожидала княгиня і чого потребували обі дами. Іван відразу почув, що в гарненькій віллі, де жила князівська сімя й прислуга, стоїть якийсь прикрий дух, якесь душне повітря, мов перед бурею. З розговорів, які день-у-день велися між прислугою, він довідався, що обі пані в часі неприсутности князя наробили багато довгів, які разом із тими, що залягали ще перед відїздом князя до краю, доросли до дуже поважної суми.

— Ну, та й допекли вже нам ті вірителі, — говорили слуги. — Вже не раз княгиня казала аж викидати їх за двері, не пускати в браму. Та як ти його не пустиш? У нас у краю зараз би пізнати: прийде жид, пейсатий, довгополий, ну то чоловік зараз бачить, що його треба за карк та за двері. А тут дідько їх пізнає, хто жид, а хто не жид. Прийде пан у перснях,

при золотім ланцюгу, вбраний так, що думав би чоловік: князь якийсь! А тут за хвилину ясна пані дзвонить і каже того пана брати за плечі та й викидати.

З таких і подібних розмов Іван довідався, що княгиня з тяжкою бідною встигла зацитькати вірителів, щоб ждати аж до приїзду князя і що, значить, тепер, ледве то невидно, вони спадуть сюди, мов круки, а коли князівських грошей не стане, то треба надіятися великої біди.

Іван зразу сам собі не міг вияснити, чому всі ці розмови дотикали його так боляче, немов би то річ ішла про його власну родину. Що привязувало його до князя? Нічогосінько. Не подобалася йому й княгиня таки від першого погляду. Була це висока, випростувана, горда пані, яка досі ані разу навіть не зволила зирнути на нього і загалом з прислугою обходилася як з худобою або з бездушними меблями. А княжна? Іван зразу якось не запримітив її. Була це невеличка, дрібненька осібка з круглою, як яблучко, головкою, капиночку задертим носиком і чорними, цікавими оченятами, безмірно рухлива й щебетлива, вічно зайнята собою, своєю туалетою, своїми канарками, своїми обожателями. Іван побачив її аж кілька день по своїм приїзді, коли прийшла оглядати четверню, що приїхала з краю.

— Ах, які ж вони гарні! Ах, які ж вони ми-

ленькі! — скрикувала вона, плещучи коней по хребтах та мордах своєю дрібною, майже дитячою рукою.

— Тепер я буду могли виїжджати на корсо, правда, папочко?

— Ну, так, розуміється! — буркнув князь.

— Тільки ти мусиш купити мені кабріолетик гарнесенький-гарнесенький. Купиш, папочко?

— Ей, ти, щebetушко моя! — сумовито сказав князь. — Чого б я для тебе не купив! Та тільки бачиш...

— Е, що там бачити! Купиш, купиш, купиш! — приговорювала дівчина, скачучи довкола батька і гладячи його попід бороду. — Ах, як то буде чудесно!

А потім додала, приймаючи нараз поважний а навіть трохи затурбований вид:

— А візник? Чи це той візник, якого ти, папо, з краю привіз? — спитала, показуючи на Івана, що стояв перед нею, держачи коні.

— Той самий, Ніночко.

— Який поганий!

— Поганий, дитино? Чому поганий?

— Правдивий ведмідь. Куди я з ним покажуся?

— То можемо його відправити, — сказав князь.

— Відправ, папочко. Приймемо джокея такого, що й услужити потрафить.

І лестячися до батька, мов кіточка, вона пішла з ним у покої.

Іван почув правдиву ненависть до тої сороки, що, здавалося, не мала ніякісінького розуміння про Божий світ і про клопоти життя. То й справді, він почував якусь таємну радість, коли одного дня вірителі, довідавшись про приїзд князя і давши йому трохи віддихнути, цілою ватагою облягли князівську віллу і один за одним почали достукуватися до покоїв.

— Хотів я допомогти їм, — думав собі Іван. — Але, коли це такі легкодухи, то нехай самі собі радять, як зуміють. Навіть пальцем для них не рушу, он що!

І сів собі на лавці під стіною віллі, курячи люльку і не думаючи ні про що більше, як це звик чинити в неділю сполудня, коли ще служив у селі й коли для нього наставала хоч коротка хвилина відпочинку.

— Іване! — роздався нараз срібlistий голосок з галерії тут же над його головою.

— Слухаю! — сказав Іван.

— Будь такий добрий, запряжи пару гнідих до фаєтону!

Легкий шелест сукні свідчив, що владителька того голосу сквапно віддалилася.

— Котра б то могла бути, стара чи молода? — думав Іван, що не міг бачити її лица. —

Чорт їх по голосі пізнає, коли обі пишуть, як кітки. Але почекай лишень ти, вивірко!

Воркотячи, він пішов до стайні, де коні були вже вчищені, фаєтон приготований, упряж блищала, мов дзеркало. Заки Іван наблизився до дверей, уже фаєтон був запряжений.

В тій хвилині з вілли вибігла панна Ніна, румяна, свіжа, в моднім спацеровім строю.

— Там папа з тими своїми вірителями марудить, — щебетала вона напів сама до себе, напів до Івана. — Що я маю слухати їх нудного балакання? Краще переїхатися до ліска.

І стала перед фаєтоном, дожидаючи, щоб Іван допоміг їй усісти, але навіть не дивлячися на нього.

— Я з паннунцею не поїду, — сказав рішуче Іван.

— Не поїдеш? А то чому?

— Бо я поганий, ведмідь, а паннунці треба джокея.

— Що? що? що? — лепотіла панна Ніна. Її личко спалахнуло живим румянцем, не знати, чи з гніву, чи може зі стиду.

— Нехай собі паннунця шукають джокея, а я не поїду, — повторив Іван.

Панна Ніна ще хвилину вдивлялася в нього якимись не то зачудуваними, не то безконечно жалібними очима. Румянець звільна щез з її ли-

ця, яке поблідло-поблідло, а на очах у неї закрутилися сльози.

— Грубіян! — шепнула й відвернулася, щоб іти назад до покоїв.

Івана немов би хто кліщами стис за серце.

— Ну, нехай паннунця сідають, — сказав лагіднішим голосом. — Поїдемо вже, коли паннунця хочуть.

— Я не хочу! Не поїду! — відрізала Ніна і, не глянувши навіть на нього, пішла до покою.

— Ото я дурний, як чобіт, — воркотів сам до себе Іван, сидючи знов з люлькою в зубах на лавочці (коні й фаєтон уже давно стояли на своїх місцях).

— Непотрібно я вирвався. Ще собі подумає, що й я хочу користати з їх загального клопоту, щоб її збитки робити. Фе, Іване, це негарно, дуже негарно!

І думав-передумував, що йому далі робити? Чи допомогти князеві, чи покинути його? Та не видумавши нічого путнього, він махнув рукою і сказав сам до себе:

— Агій, та ще жидівська школа¹⁸⁾ не валиться! Почекаємо, що дальше буде.

XIII.

Якось-не-якось зумів князь зацитькати своїх вірителів, хоч тих грошей, що він привіз із краю, не вистало навіть на те, щоби покрити й половину довгу. Але в гарненькій віллі настали тяжкі часи. Треба було оскупно видавати на їду і на всякі найконечніші потреби, щоб тільки про людське око держатися сьак-так з гонором. Потаємно продали пару коней і тяжку карету, в якій князь приїхав із краю, але й цього на довго не стало. Тільки феноменальна легкодушність князя і його дочки та нікому недоступні гордощі княгині могли ще сьак-так держати рівновагу в тім безвихіднім положенню. Іван довідався від лакеїв, що князь листом наказав свому повновласникові в краю продати якнайшвидше головну частину дібр.

— Повновласник, — говорив далі лакей, — як стій так погди¹⁹⁾ відписав нашому ясному панові, що з продажі дібр нічого тими часами не буде, раз що нема купця, а подруге, що нема що продавати.

— Як то нема що продавати?

— А так, що вірителі влізли ясному панові на ґрунт, поінтабулювалися²⁰⁾ і виправували собі таке, що весь дохід іде їм на сплату довгу і процентів. Якби був один віритель, або якби вони всі погодилися, то може б суд добра продав. Але вони чомусь не можуть погодитися, мабуть надіються з ясного князя ще щось більше видушити, і для того держать його немов того, що за одну ногу завішений. І для того повновласник написав, що не може ані дїбр продати, ані доходу з них посилати.

Іванові аж якось гаряче зробилося, коли спробував перенестися в положення князя.

— І чим же це скінчиться? — запитав він.

— Дочку продадуть, — злорадно всміхаються, шепнув йому до вуха лакей.

— Дочку? Панну Ніну? — остовпілий з дива скрикнув Іван.

— Авжеж не кого. Є тут один старий скупиндряга, головний віритель князя. Бароном титулується, але є собі простий лихвар, що ще з батька нашого князя почав соки тягнути і на нім великого маєтку доробився. Та й маюча²¹⁾ шельма. Не відступає нашого ясного пана ані на крок, а як ми ось тут замешкали, то він і собі ж. Ну, а при тій спосібності й інших паничків підскубує. Так ото той барон знає дуже докладно, як стоять діла нашого яснесвіченого, та проте кредитує йому. Тепер ось знову якусь

немаленьку суму позичив. Очевидно, хоче так опутати князя, щоб той нарешті мусів віддати йому доньку. Вже він давніше поривався її дістати, але тоді ще наші пани трохи ліпше стояли, то мало його вікном не викинули. Та він байдуже собі, всміхнувся, перепросив князя і княгиню і далі своє ремесло провадив. Але тепер, знаю напевно, не піде вже так гладко. Тепер коли барон скаже: „Дайте за мене панну!“, то вони не посміють відмовити, ще й мусять чинитися, що раді такому щастю.

— Ну, а що ж панна? Невже вона так зараз і піде за барона?

— Та що панна? Адже ж бачиш, яка вона! Скаче, співає, танцює, грає, немов би ні про що інше на світі й не знала. Що ти з таким веретеном зробиш? Ну певно, як їй скажуть іти за барона, то вона не тої заспіває. Але того смутку також на довго не стане. Барон багатий, дасть їй те, чого їй батько не може дати, а вона за строями, забавами й кавалерами швидко і про барона забуде. Недурно то кажуть: жінка, як верба, де її посадити, там і прийметься.

Іванові аж мороз переходив по тілі при тих словах. Так ось яка доля чекає цю гарненьку, ні в чому не тямущу дитину! Він не сумнівався, що князь здібний на те, щоб її продати. Бажав тільки побачити того крука, що так довго чатував на свою здобичу. І не довго прийшлося

йому ждати. Ще того самого дня барон прийшов зложити князеві візиту. Був то шпакуватий уже панисько, з випасеним животом, гладко виголеним лицем і вставлюваними зубами. Він мав звичай відкашлювати голосно й колисався на ногах, мов бричка на ресорах. Великі, оливяні очі гляділи якомсь тупо, без виразу, тільки на м'яснистих устах проблискував раз-у-раз якийсь неприємний, зрадливий усміх.

— Ну, цей певно чоловіка спокійно схрупає і вином запе! — подумав Іван, придивившись баронові. І гірко, жалісливо якомсь зробилося йому на душі.

— Іване! — роздався тут же над ним голос панни Ніни.

— Слухаю паннунці, — сказав, обертаючись, Іван, змішаний чогось, немов би хто зловив його на яким злім учинку.

— Гніваєшся ще на мене?

— Що це паннунця мовлять? — скрикнув Іван, ще дужче змішавшись. — Хіба ж я коли-небудь?...

— Значить, поїдеш зо мною?

— З охотою. В тій хвилині все буде готове.

Іван кинувся до стайні.

— Я зараз вийду вбрана, — кликнула надзогін йому панна Ніна.

За малу хвилину вже Іван з кіньми і з фа-

етонем чекав перед ганком. Незабаром вийшла й панночка.

— Прийшов той обридливий барон, — щebetала вона вже просто до Івана, поки цей помагав їй сісти до фаетону. — А, правда, ти його не знаєш! Щасливий ти! А я не хочу й п'ять хвилин бути з ним під одним дахом. Нехай там з татком перекидується пустими компліментами.

Проїхавши може з півгодини, прибули до ліска. Спацери²²⁾ в тінистих алеях були майже пусті. Повітря було чудове, повне запаху і свіжості, ціле дзвеніло співом пташенят. Іван почав помаліше їхати. Йому конче хотілося поговорити з панночкою, а якимось прочуттям він зміркував, що й вона неспокійна сидить у фаетоні.

— Прошу паннунці, — сказав Іван, обертаючися трохи до неї, — чи то правда, що паннунця виходять заміж за барона?

Панна Ніна стрепенулася в повозі, мов опечена.

— Хто тобі це сказав?

— Та я чув, слуги говорили.

— А якби так було, то що?

— Жаль мені паннунці, дуже жаль, — сказав простодушно Іван. — Тим більше, — додав по хвилі, — що, як бачу, паннунця не дуже його люблять.

— Ох, ненавиджу його! — скрикнула панна Ніна.

— А чи то правда, — говорив далі Іван, — нехай паннунця дарують мою цікавість, але я з доброго серця питаю, чи то правда, що родичі хочуть паннунцю продати баронові?

— Що ти говориш? — скрикнула панна Ніна, поблідівши мов труп.

— Я, дурний Іван, повторяю, як дитина, те, що другі говорять.

— Так ось вони що про мене говорять! — прошептала панночка, чуючи, що їй у грудях починає дух захапувати.

— І чи то правда, що татко паннунцин винен баронові багато грошей і за те паннунця...

-- Мовчи! Не дорізуй мене! — скрикнула панна Ніна, якій аж тепер, за брутальними, хоч і щирими, Івановими словами, почало нараз світати в голові.

Коні рушили швидше. До кінця проїздки між Іваном і Ніною не було більш ані одного слова.

XIV.

На другий день знову Ніна казала Іванові прилагодити коні і повіз, хоч барона сьогодні у них не було.

— Розповідж мені дещо про наш край, — сказала панна, коли вони вїхали в алею.

— А що ж я паннунці розповім? — сказав Іван. — Знаю тільки село й хлопське життя.

— Розповідж мені про село і про хлопське життя! Десять літ живу за границею. Тужу часом за селом. Боже! Там ще я була щаслива. А тут...

Сльози перервали її мову.

— Най паннунця не плачуть! — мовив Іван. — Село не втече. Ще паннунця можуть вернутись до нього й бути щасливою.

— Пропало, Іване, пропало! — хлипала панна Ніна, закриваючи лице руками. — Вчора тато продав мене баронові. Навіть контракт підписали. В мясниці наше весілля.

На цю відомість Іван не найшов слів потіхи. А панна Ніна нараз обтерла сльози й випрямилася.

— Ні, нічого з того не буде! — скрикнула рішуче.

Іван видивився на її зарум'янене личко, її мокрі ще розіскрені очі.

— Не дїждуть вони, щоб я піддалася їх спекуляціям!

— А що ж паннунця зроблять?

— Утоплюся!

— Боже! Що це паннунця виговорюють!
— скрикнув Іван.

— Утоплюся, заріжуся, повішуся або втечу, наймуся на службу, але за барона не піду. Ох, як я їх ненавиджу! І його, і всіх тих, що кажуть мені називатися батьком і матір'ю, а вміють тільки розбуджувати мою пиху й шахрувати моєю душею! Всіх ненавиджу, всіх!

— І мене? — спитав Іван.

— І тебе також, також! За те, що так, як лис, силуєшся закрастися до моєї душі, із лакейської цікавості розглянути, що в ній діється, щоби потім мати про що говорити з другими лакеями, судити мене, осміювати поза очі.

— Паннунцю! — сказав поважно Іван. — Прощу паннунці так не говорити. Ніколи нікого не суджу й не обмовляю ані в очі, ані поза очі. А коли я де про що паннунці питався, то тільки для того, що бажав би я паннунці допомогти.

— Мені? Ти, Іване?

— А чому ж би ні? Коли тільки паннунця хочуть.

— А що ж ти можеш для мене зробити, Іване?

— Все, що паннунця схочуть.

— Все! Ну, то досить багато. А коли я хочу, щоб, наприклад, оцей стовп з ліхтарнею прийшов сюди й поклонився мені?

Ледве панна Ніна висказала ті слова, коли втім грубий дубовий стовп, на яким була ліхтарня, важко стогнучи та сопучи, викоріцмався з землі, наблизився до фаетона, кумедно перехиляючися то в цей, то в той бік, і сильно хруснувши в половині, поклонився їй, а потім вернувся назад, на своє місце.

— Ха-ха-ха-ха! — не могла здержати панна Ніна, щоб помимо всього свого смутку не вибухнути голосним сміхом на той вид. Але зараз споважніла.

— Що це за чудеса такі, Іване?

— Адже ж я паннунці мовив, що можу все зробити, що тільки захочу, — відповів спокійно Іван.

— Що ж то, ти чарівник якийсь?

— Чарівник не чарівник, але маю таку силу.

— Значить, можеш і таке зробити, щоб барон зламав собі шию, як тільки до нас прийде?

— Можу, — сказав Іван. — Але нащо це паннунці придасться?

— Маеш рацію, — сумно сказала панна Ніна. — Злюка з мене, чую це. А його нещастя ні на що б мені не придалося. Не він, то котрий-небудь другий його кумпан купив би мене, все одно, чи я мала б довги, чи власні гроші. Так знаєш що, Іване? — сказала, надумавшись хвилину. — Коли хочеш щось для мене зробити, то зроби так, щоб я була щаслива.

— Цього одного, прошу паннунці, не можу зробити, — сумно сказав Іван.

— Як то не можеш? Чому?

— Бо якби я міг, то зробив би це на самий перед собі самому.

— Значить, і ти також нещасний? — зі щирим співчуттям запитала панна Ніна.

— Ох, і дуже! — сказав Іван.

— Правда, ти слуга!

— Е, що там слуга, — відмовив Іван. — Коли я служу, то з власної волі. Адже ж бачуть паннунця, що коли я можу таке зробити, щоби стовп паннунці поклонився, то не велика б мені річ була в одній хвилині зробити себе зі слуги паном. Але що мені з того?

— Ну, так, чого ж тобі не стає?

— Е, що там про те балакати! — сказав Іван, махнувши рукою.

Минуло кілька день. Ніна, бачилось, сторонила від Івана, що також задуманий і сумний сидів переважно в стайні або під стайнею.

Тужно йому було за селом, обридло йому місто й ота ненастанна сутолока чужих людей, і ота безліч терпіння та дотисків, які кожний з тих людей звичайно носить з собою і старанно ховає перед оком сусіда, мов не знати який дорогий скарб. Порожнеча і безцільність буття, які вже перед тим нераз давалися йому чути, тепер стали перед ним у цілій своїй безнадійній наготі, окружили його, мов гладкі стіни, високі-високі аж до неба, мов страшенна тюрма, яку він мусів носити з собою аж до смерти. Воля його, не находячи собі ніде стриму, ані перешкод, ані границь — ослабла. Впрочім, що йому по ній, коли єдина перепона здвиглася їй власне там, де було ядро всього. Все давав йому чудовий перстень, крім щастя і внутрішнього вдоволення. Кілька разів уже Іванові приходила думка до голови, що ліпше б йому було обходитися без того чудового дару. Але все ще якась надія блискотіла перед ним, а надія та тепер мала подобу і лице й голос — панни Ніни. Допомогти їй, стати їй у пригоді, видерти її з руки негідних лихварів і не менше негідних родителів, а через те й після того позискати її любов — ось про що думав Іван, сидячи одиноко на своїй лавочці та пихкаючи люльку на короткім цибусі.

Правда, не відразу дійшов Іван до такої скромности. Спочатку поміркувавши, що Ніна

Йому почала подобатися, він забажав, щоб вона полюбила його. Та, на диво, перстень і тут показався безсильний. Коли Іван бажав, щоб вона в тій хвилині прийшла до кухні або на подвіря, щоб поклепала коня по шиї або вдарила його по плечі, щоб засміялася або розгнівалася — все те сповнювалось йому зараз. Але найгарячіші його бажання, щоб вона полюбила його, зоставалися несповнені. В її присутності він чув себе несмілим і несвобідним, чув, що від неї віє якимсь холодом, якимсь духом чужим і незрозумілим для нього, що ставав непрохідною стіною між ними навіть тоді, коли вона сміялася, жартувала з ним і клепала його по плечі.

— Дарма, — подумав вкінці Іван, — видно, її вдача сильніша, ніж того стовпа, і мій перстень не може її змінити. Ну, таке діло не горить. Може то час потрохи змінить. Може, як побачить мою поміч, пізнає мене, то й...

І він покинув робити досвіди з перснем, сидів, дивився безучасно, слухав, що розповідали слуги, і мовчав.

А в віллі тимчасом порозташльовувалися²³⁾ шевчині, кравчині, модистки, працюючи над шлюбною виправою для панночки. Князь і княгиня, одержавши від будучого зятя значний завдаток на дочку, цілими днями бавилися поза домом, розуміється, кожне осібно в своїм кружку. Панна Ніна також рідко коли припи-

нювалася дома, з якого гнав її геть від передшлюбних приготувань. У кружку веселих, щебетливих товаришок вона зараз забувала про свою гризоту, сміялася, скакала й жартувала, немов ніякого барона й ніякого контракту на її душу й ніякого завдатку на її тіло і не було на світі.

XV.

Одного дня панна Ніна знов веліла Іванові запрягати. Коли виїхали, казала йому справити фаєтон у другий бік від того, в який звичайно їздили. Швидко виїхали за місто й доїхали до моста. Велика, бистра і глибока ріка з глухим шумом котила попід ним свої хвилі. Панна Ніна затремтіла, почувши той шум і туркіт коліс по мості, але зараз же почала досить голосно музикати собі якусь веселу пісеньку. Коли були на середині моста, кликнула зовсім свобідно :

— А стань, Іване !

Іван зупинив коні. В тій хвилі панна Ніна відчинила дверці фаєтона, вискочила з нього і проворно, мов білиця, поскочила до мостового поруччя, перескочила через нього й кинулася в темнуваті, запінені хвилі ріки. Але в хвилині, коли вже долітала до води, почувла, як якась невидима а могуча рука вхопила її, підняла вгору і знов посадила в фаєтон.

— Пощо то робити комедію ! — огризливо буркнув Іван, який преспокійно сидів на кізлах.

— Комедію! — скрикнула панна Ніна, обливаючись слізьми. — Але ж власне я хотіла зробити кінець тій негідній комедії, яку зо мною виробляють. Іване, Івасику, прошу тебе, — обернулася нараз до нього, — дай мені вмерти! Дай мені ще раз повторити те, в чім ти мені перепинив!

— Най паннунця навіть не думає про це! — відповів Іван.

— Але ж бійся Бога! Я не можу вертатись додому! Адже ж нині мають відбутися мої заручини з бароном. Я не можу довше витримати.

— То хто ж паннунцю силує вертатись додому? — відповів з незрушеним супокоем Іван. — Я думаю, що можна не вертатись і жити.

— Не вертатись і жити? Але куди ж я дінуся, що робитиму?

— Мій Боже, світ такий широкий! Адже ж паннунця мовила, що воліла би на службу найнятися...

— Так ти радив би мені це зробити?

— Що ж, коли йнакше не можна, то все ліпше на службу найнятися, ніж раків і коропів під мостом годувати. Але мені здається, що паннунця, Богу дякувати, не потребує ще аж на таке сходити. Чому ж би паннунця не мала... наприклад...

— Що таке? Скажи!

— Ну, наприклад... прийняти мене у свою службу?

— Тебе? У свою службу? — скрикнула панна Ніна. — Ха-ха-ха! Тебе, що в кожній хвилині можеш статися своїм власним паном, багатшим і більше могучим від усіх панів світа, і я, бідна, одинока, позбавлена всього на світі, мала би приймати тебе у свою службу?

— А якби я паннунцю про це просив? — сказав Іван. — Нехай паннунця вірить мені, що тільки тоді чоловік зуміє найліпше услужити другому, коли його до цього спонукає не потреба, але тільки власна воля і власне...

— Що, власне?

— Ну, менше з тим! — урвав Іван. — Так як же? Прийме мене паннунця у свою службу? Я буду слугою покладливим²⁴). Платні ніякої не жадаю. Коли мене паннунця відправить, то піду геть, а чого паннунця тільки забажає або запотребує, то прошу мені сказати. Все заразінько буде зроблено.

Панна Ніна, всміхаючися крізь сльози, простягла руку й подала її Іванові.

— Добре, — сказала. — Приймаю твою услугу, але з тою умовою, що не буду тобі нічого приказувати. Покидаючи те життя, яке ненавиджу, хочу заразом покинути його звичаї. Не хочу, щоб ти був моїм слугою. Будь моїм товаришем, братом, добре?

Іван стиснув подану йому руку панночки.

— Проти цього нічого не маю, — сказав радісно.

— Ну, а що ж тепер будемо робити?

— Я думаю, — сказав Іван, — що найліпше буде на хвилинку вернутись додому.

— А це пощо?

— Ну, прошу паннунці, треба коні відставити на місце.

— Ба... а як же ми рушимося?

— Нехай паннунця не турбується, це вже моя річ.

— Слухай, Іване, — сказала, паленіючи, панна Ніна, — не говори до мене: паннунця! Гогори мені „Ти“, „Ніно“, так як говорив би до своєї сестри.

— Вибачте, паннунцю, — відповів Іван. — Я ніколи не мав сестри, то не знаю, як треба до неї говорити. А поки сиджу на кізлах, то буду говорити так, як досі говорив. Потім може й інакше навчуся.

XVI.

Від того часу видали люди в різних столицях Європи, в модних купілях²⁵), на блискучих баях, перегонах і інших місцях великопанських розривок молоду пару, що видавала себе братом і сестрою. Мужчина, вбраний добірно, але попросту, був звичайно мовчазливий, держався здалека від людей, не танцював, в конверзацію²⁶) не мішався і загалом якось немов гас і щезав при боці своєї гарної сестрички. Вона натомість була предметом загального подиву й обожання — не знати, чи для своєї краси, чи для свого дотепу, чи для безмірного — як здавалося — багатства, яке видно було і в її коштовних строях, брилянтах та інших дорогих клейнодах, в блискучих екіпажах та величезних видатках, які вони робили всюди, де тільки на який час зупинилися.

Ті двоє були Іван і Ніна. Покинувши батьківський дім, Ніна, щоправда, заявила Іванові, що хоче вернутися до рідного краю. Але Іван, знаючи досить добре її вдачу, доміркувався, що це обридження до великопанського життя викликане було в неї тільки хвилинно тим тяжким

моральним ударом, що його власне дізнала. Хвиля мине, рани заживуть, і вона, певно, затужить за тим життям. От тим-то він предложив їй, щоб перед поворотом додому обоє відбули кількамісячну проїздку по Європі, яку він і сам рад би оглянути. Ніна якось ніби неохотно прийняла це пропозиція, але по кількох днях цілковито забула про те, що колись так хотіла вертатися додому.

Сила Іванового чудодійного персня проявилася тепер у повнім блиску. Перстень той переносив їх обоє з міста до міста в одній хвилині, без труду й клопотів, давав їм у руки невичерпані засоби, дозволяв видавати нечувані суми, ясніти безмірним багатством, що нічого не коштувало і яке мало тільки тому недогоду, що в якийнебудь спосіб діставшия в треті руки, щезало, як сніг на сонці. Значить, було воно привидом, як про те Іван достотне²⁷⁾ переконався, але привидом зовсім достаточним на те, щоб запевнити їм славу людей безмірно багатих.

Ніна зразу онималася²⁸⁾ якось черпати з того чародійного джерела.

— Яке я маю право на це? — говорила.

Але Іван успокоював її.

— Коли ти раз узяла мене собі на службу, то позволь мені заспокоювати всі твої потреби.

— Але мої потреби можуть статися капризами.

— І капризи твої будуть заспокоєні, — сказав Іван. І справді, швидко панна Ніна почала робити якнайобширніший ужиток із даного їй права. Блискучий, шумний, оглушаючий вир великосвітського життя був властивим її елементом. От і кинулася вона в той вир з запалом властивим їй гарячій вдачі, швидко забула про все інше. Іван, для якого вона зразу почувала вдячність і якусь крихітку справдішньої прихильності, незабаром упав в її очі до ряду тих підрядних істот, зроджених на те тільки, щоб заспокоювати потреби і капризи істот вищого розряду. В прирівнянню до блискучих денді²⁹⁾, котрі роями вилися довкола Ніни, Іван справді був дуже непоказний. Він не вмів говорити ніякою мовою, крім своєї рідної, якої на щастя, блискучі паничі ані в зуб не розуміли, був маломовний, отяжілий і сумовитий. Бували хвилини, коли видавався їй попросту ідіотом.

Вони проживали, звичайно, в гарних віллях або в першорядних готелях, займали по кілька кімнат, при чім Іван, звичайно, як упертий русин, завжди приміщувався в однім затильнім покоїку, обставленім скромними меблями, а решту лишав для Ніни і для її гостей. Коли по якімось часі побачив, що його мовчазлива присутність і незграбні рухи не всмак Ніниним гостям, перестав показуватися в сальоні, цілими днями сидів у своїй кімнатці й

нудився смертельно. Тисячу разів пробував занятись чимнебудь, от хоч би струганням дерева або шиттям чобіт, чого колись підовчився від сільського шевця, але завсігди якась невидима рука витручувала йому з рук роботу, що він сам хотів зробити, — все те в одній хвилині вже лежало перед ним зроблене без нього.

І от виходив Іван у місто і волочився вулицями, звичайно одягнений як простий робітник, щоб ніхто його не взнав і не займав. Мовчки придивлявся він до життя людей у тих величезних муравлищах, що звуться столицями світа. Багато дечого він там не розумів, та все таки образ нужди, в якій жила робуча, фабрична й зарібницька людність, був йому аж надто добре зрозумілий і кліщами тис його серце.

Минуло таким способом кілька місяців. Іван за той час висох, як скипа³⁰), і зовсім стратив охоту до життя. Натомість Ніна розцвіла, як рожа, дозріла зовсім і чула себе безмірно щасливо.

— Слухай, Ніно, — сказав одного разу до неї Іван, коли, кілька день не бачившись, найшлися якось самі обое в покою. — Чи не час би нам уже вертатись додому?

— Додому? — зачудовано спитала Ніна!
— До якого дому?

— Ну, до нашого рідного краю, до себе.

— Ей, Іване! Що це ти говориш! Увесь світ є нашим краєм. А в тім краю, де ми колись уродилися, ніхто за нами не тужить, ніхто про нас не згадає, і ми там нічого не полишили, так чого ж нам туди вертатись? Хіба нам тут не добре?

— Мені, Ніночко, не добре, — сказав Іван.

— А чого ж тобі хибує? — скликнула дівчина, навіть не глянувши на нього. — Адже ж ти маєш у своїх руках усі способи. Зроби так, щоб тобі добре було!

— Добре може мені бути тільки в своїм краю, чую це, — мовив Іван.

— Так ти хотів би мене покинути? — вирвалося з уст Ніни.

Іван зиркнув на неї довгим, сумовитим поглядом і не сказав нічого. Тепер знав він добре, що всі його мрії про те, щоб здобути собі прихильність тої дівчини, були пусті і безплідні. Невидима стіна, що стояла між ними, не піддавалася силі його персня і не хотіла уступитися. Та проте Іван не переставав іще надіятися, хоч сам не знав, чого і на що. Аж тепер, при тім одним слові Ніни, з якого він відразу зміркував, що її з ним нічогісінько не вяже, Іван почув, що його надія пропадає і розвівається димом. Його заболіло щось дуже коло серця, він поблід і зціпив зуби, щоб не зойкнути з болю.

Ніна дивилася на нього, зайнята перед дзеркалом своєю пишною фризурою. Тільки по Івановій мовчанці вона похопилася, що останнє слово нерозважно вирвалося їй з уст. І ось скінчивши поправляти свою фризурку, вона нараз обернулася, підбігла до Івана і, перескакуючи з одної крайности в другу, обхопила долонями його голову і, пестячи його та цілюючи в чоло, проговорила ніжним голоском:

— Ні, Івасю, ні, братчику мій! Я знаю, що ти мене не покинеш. Ані я тебе не покину, вір мені! Полетимо разом обоє до нашої лубої вітчизни швидко вже, за кілька неділь. Нехай тільки мясниці скінчаться. Ах, я так іще хочу погуляти, потанцювати, повеселитися! Бо ж прецінь там, дома, як ти кажеш, засядемо, як крілики в норі. Там не буде вже того, що тут, правда? Я навіть сама того не хочу. Але тепер іще тих кілька неділь нехай будуть мої! Добре, Івасику?

Іван був дуже сумний. Від якогось часу запримітив він одного панича, що раз-у-раз крутився коло Ніни й очевидно позискав собі її прихильність. Заздрість спонукала Івана прослідити потайно життя і відносини того панича. Він переконався, що молодий граф Едвін — чоловік дуже низької проби, картяр і розпусник. Протративши замолоду більшу частину батьківського добра, він тепер дотрачував решту.

В товариствах чемний і укладний, грав ролю великого пана і дуже гонорового чоловіка, але потаємно затягав довги, в кого міг, не платив кравцям і іншим ремісникам, жив на довг у готелі, а навіть у свого старого візника не стидався випозичити значну суму грошей, яку той за ліпших часів ошадив собі на старі літа. Від того візника, з яким Іван заприязнився, він довідався про Едвіна досить такого, що міг виробити собі про нього докладний погляд.

Едвінові грозила руїна, і він очевидно закинув гачок на Ніну, яку вважав великою багачкою. Іванові аж страшно робилося, коли подумав собі, що ожидає цю нетямушу дівчину в руках цього чоловіка, і він постановив собі остерегти її перед ним.

— Слухай, Ніночко, — сказав він, увільняючись лагідно від її пестоців, що замість вдоволення і розкоші, робили йому глибокий біль. — Я хотів би тебе про одну річ запитати, але дай мені слово, що не прогніваєшся на мене.

— Ну, питай, питай, ти, ведмедю! — сміялася Ніна, опираючися з комічною повагою ліктем на його плече.

— І скажеш мені правду?

— Це вже як мені сподобається.

— Чи то правда, чи тільки мені так здається, що тобі сподобався граф Едвін?

— Що? — скрикнула Ніна і вся спалах-

нула румянцем, мов переступник³¹⁾, зловлений на гарячій учинку.

— Не хочу тобі з цього робити ніякої догани, — спокійно мовив Іван, — а тільки остерегаю тебе, що граф чоловік, негідний твого чуття.

— Чому?

— Не жадай від мене подробиць, але прийми цю остерогу, як від брата.

— А коли це тільки низьке чорнення? — вибухла Ніна.

— Я маю деякі докази.

— Сховай собі свої докази, — сказала ображено Ніна. — Впрочім запевняю тебе, що граф мене нічогосінько не обходить.

І відвернулася, щоби відійти.

— Слухай, Ніно, — сказав Іван, не рушаючися з місця. — Ти прецінь не говорила йому нічого про джерело нашого багатства?

— Про яке джерело? — стиха запитала Ніна й нагло зблідла.

— Адже ж знаєш, що в мене на думці. Про мій перстень.

— Нічого. Ну, або що?

— Прошу тебе, не говори йому нічого й на будуче.

— Що знову за упімнення? І чому якраз з оглядом на нього?

— Ну так, случайно прийшло мені на дум-

ку. Міг би чоловік зовсім непотрібно бути введений у покусу.

— Ти, дурень, Іване! — скрикнула Ніна.

— Зовсім непотрібно, Ніночко! Завдай собі труду зрозуміти мене! Зовсім непотрібно!

Та Ніна вже не чула тих слів, але тирликаючи якусь французьку пісеньку, крутилася по сусіднім покою.

А коли вночі Іван, утомлений цілоденною гризотою, спав твердо в своїм покоїку, ввійшов до нього граф Едвін, ступаючи тихесенько на пальцях, зняв йому з пальця чудовий перстень і, виходячи, замкнув за собою двері на ключ. Внизу в сінях готелю ждала вже на нього Ніна, одягнена по-подорожньому, а слуги власне вносили величезний тяжкий подорожній куфер.

— Ну, що? — шепотом запитала Ніна.

— All right!³²⁾ — Шепнув Едвін. — Спить, як забитий. Заки обудиться, будемо вже далеко. Ось перстень.

І Едвін вложив його собі на палець.

— Дорогий мій! Дякую тобі, — шепнула Ніна, стискаючи його руку. — Ти дарував мені нове життя, увільнивши мене від того ведмедя з лакейською душею.

В кілька хвилини пізніше повіз, запряжений преппишною четчернею, дочваль гнав вулицями міста, везучи щасливу пару втікачів.

XVII.

Перше почуття, якого дізнав Іван, прокинувшись досить пізно на другий день, то було почуття якоїсь дивної полекші. Здавалося йому, що якісь тяжкі кайдани спали з нього, що світ нараз йому прояснився. Не знав зразу, що це значить, але швидко доторкнувшись якимось мимовільно правою рукою до лівої, почув, що нема персня на пальці. Зачудувався безмірно, почав пригадувати, де міг його загубити, але нічого не міг вигадати. Пустився йти до дверей, щоб завітати Ніну про цю пригоду, але двері були замкнені знадвору. Зараз розяснилося йому в голові.

— А! Так ось воно що! — скрикнув він. — Справді, не ошукало мене моє почуття! Моя Ніночка справді змовилася з тим вітрогоном! Забрали мені перстень, думаючи, що Бог зна який скарб здобули! Ха-ха-ха-ха! Щастя вам, Боже! А ми тимчасом спробуємо, як смакує праця.

І взяв щітку, щоб вичистити своє убрання, але в тій хвилині почув, що чародійський вузлик

знов зав'язується перед ним, що щось вихапує йому з руки щітку, обезсилює його мускули — перстень був знов у нього на пальці.

— Ну, не хотів би я в тій хвилині бачити лиць їх обоїх, — промовив Іван сам до себе.

Сила персня зараз відчинила замкнені двері. Іван увійшов до покоїв Ніни. Покої були чисті-сінькі, всі коштовні оздоби були позабирані.

— Ха-ха-ха! — з болем усміхнувся Іван. — Злакомилися на блискучки і втекли! Ну, певно, швидко вернуться. Піду їм назустріч.

Убравшись гарненько й поснідавши, Іван помаленьку вийшов, сів на фіякра й поїхав у той бік, куди перед кільканадцятьма годинами поторохтіли були Ніна й Едвін. Не проїхав Іван і півгодини часу, на гостинці показався хлопський драбинний віз, а на нім на околоті соломи сиділи Едвін і Ніна. Коли обі колісниці порівнялися одна з одною, Іван зупинив їх і промовив до Ніни, спокійно, як коли б нічого сінько не сталося.

— А не казав я тобі, Ніночко, що це буде зовсім непотрібний захід? Адже ж коли ти хотіла зробити собі прогульку, то можна було сказати мені про це словечко.

— Мовчи, хаме! — в нетямі крикнула до нього Ніна. — Як ти смієш так запанібрат говорити зо мною. Я княгиня, а ти простий мужик.

— Але ж. Ніночко, — з непорушним супо-

коєм відказав Іван, — сама ти казала мені так до тебе промовляти. А тепер прошу тебе, сідай ось тут коло мене. Прецінь же не ялося, щоб ти на таким хлопським возі віжджала до міста, виїхавши з нього четвернею.

— Не потребую твого фіякра! Поїду так, як мені схочеться, поруч з тим, котрому належить мое серце, котрому я віддала все... все, навіть...

— І котрий з того всього має зламаний феник³³)! — з насміхом докінчив Едвін. — Ні, пані, я думаю, що ви справді ліпше зробите, коли повернете в обійми цього чесного і благородного братчика.

— Едю! — з виразом тяжкого докору скрикнула Ніна.

— Е, що там бавитись чутливими витребеньками, — грубо відказав Едвін. — Адже ж ви, пані, знаєте, що я голий, зруйнований. А той проклятий перстень, котрий ви мені казали зняти з пальця свого братчика, оце, як бачу, знов прикрашує той самий палець. А в тій самій хвилині, коли щез перстень, щезли також, як ви, пані, знаєте, всі ваші скарби і клейноди, навіть повіз і коні. Зосталося нам тільки те, що я вчора не програв у карти, а цього було дуже небагато, ледве вистарчило на те, щоб заплатити за вечерю і нічліг та винайняти ось ту препишну ляндару, на якій я вже розтряс

собі всі кості. І як же ви, пані, виображуєте собі нашу дальшу подорож, нашу будуччину? Мої дохідні джерела зовсім вичерпані, ви, пані, маєте тільки скарбів, що турецький святий; заробити собі також не потрафите....

— Буду заробляти, Едю! Переможу сама себе! Буду робити все, щоб тільки не бути для тебе тягарем, лиш не відтручуй мене! Я тебе люблю, Едю, а до нього не хочу вертатись.

— Ніно! — скрикнув Іван, до глибини душі зворушений цею сценою. — Рвешся від мене, як від свого найтяжчого ворога! А прецінь же досить було одного твого слова, щоб я вступився тобі з-перед очей. Ти полюбила цього пана, я не хочу стояти тобі на заваді. Будьте щасливі! Радо я допоміг би вам, колиб це було в моїй силі, але тепер бачиш і сама, що все, що дає мій перстень, дає тільки для мене; в руках інших людей все те щезає. Так бувайте ж здорові обоє! Сідайте на мого фіякра, він заплачений і не щезне під вами так, як четверня. А я собі піду.

— А куди ж ти підеш? — запитала Ніна, трохи пристиджена і зворушена його мовою, бачучи, що він зліз з фіякра.

— Піду додому, — сказав Іван. — Будьте здорові!

І заки Едвін і Ніна встигли ще сісти на фіякра, Іван щез їм з-перед очей!

XVIII.

Яким способом це сталося, цього Іван не тямив. Мабуть якесь таємне, йому самому невідоме бажання кермувало в тій хвилі чудодійною силою його персня. Досить, що в найближчій хвилині по розстанню з Ніною він найшовся в тім місті, з якого колись вирушив у світ, повний рожевих надій і могучих бажань, найшовся перед пишним палацом князя Довгорукого. Не дуже то пишний вид являв тепер той палац. Пусто, довкола ані душі живої. На брамі, на дверях, навіть декуди на вікнах поперек хрусталивих шиб понаклеювані були величезні друковані, червоні, сині та жовті папери.

— Що це таке? Чума тут вибухла? Чи, може, яка нечиста сила заклала цю халабуду? — думав Іван, проходжуючися доріжками довкола будинків.

— А гей, хло!⁸⁴) — крикнув на нього збоку якийсь грубий голос. — А ти що за один? Що тут робиш?

Іван озирнувся — і перехристився. Ну, Богу дякувати, що хоч одна жива душа найшлася!

Він пізнав старого вусатого вартівника, що стеріг князівського парку.

— Здорові були, Бантромію! — скрикнув радісно, підходячи до старого. — Що ж то, не пізнаєте мене? Я Іван, князівський візник, той, що його недавно прийняли.

— Той, що з князем заграницю поїхав? — спитав, дивуючися, Бантромій.

— Той самий.

— А який же дідько приніс тебе сюди? Чи може й князь приїхав?

— Ні, Бантромію, я сам приїхав, верхом на палиці.

— Ну, а князь? Де він? Що з ним?

— Не знаю.

— Не знаєш? Адже ж він не нині-завтра має тут бути.

— Так? А то чого?

— Як то чого? Хіба ж ти нічого не бачиш?

І він вийняв з кишені такий самий папір, як ті, що були поналіплювані скрізь на палацу.

— Бачити, я бачу, ще, Богу дякувати, не заступило мені очей. Але що значать ці цидули⁸⁵), бігме не знаю.

— Це, небоже, квитки, і вони значать, що нашому князеві з його князівства зосталося якраз стільки, що цей папір варт.

— А багато ж він варт?

Бантромій тільки посвистав, зім'яв папір у

жмені і зробив ним такий рух, що Іван, хоч і який неписьменний, відразу зрозумів його значіння.

— Он воно як! Ну, але що ж це за папір і що на нім написано?

— Написано на нім, небоже Іване, що віднині за тиждень має відбутися ліcitaція⁸⁶⁾ і продаж оцього палацу й парку і всіх князівських дібр тому, „хто да венци“⁸⁷⁾.

— О, о, о! — дивувався Іван. — Так, як найпростішого хлопа.

— А що ж, небоже, право для всіх одне, і довг для всіх довгий, а віддай короткий.

— Ну, а є вже купці на ті маєтності?

— Го, го, чому ж би не було! Але кажуть, що ніхто нічого не дістане, бо барон, — там якась проста п'явка людська за барона обібралася, — так той барон, кажуть, усе вже в кишені має. Навіть до ліcitaції ніхто супроти нього не виступить. Цілий тиждень уже тут крутиться, запопадає в суді — ади, це він наш палац так казав обмаїти! Порядкує вже тут, як у своїм власнім. Усю двірню понаганяв, щоб не годувати дармоїдів, тільки мене одного лишив, як на памятку, та й то мабуть швидко прийдеться й мені на старі літа плентатися в світ заочі. Швидко тут, небоже, не буде чути людського слова.

— Так, барон тут є? — скрикнув Іван.

— Авжеж, що є. Волочився з князем, волочився поза границями, поки з нього не виссав усіх соків, а тепер щось там між ними випало, чую, посварилися за панну, та й оце наш барон злетів сюди, як крук на стерво.

— І нікого нема, хто б його зігнав з того стерва?

— Його? Барона? Сниться тобі, небоже! Він сила! У нього гроші. Якби ти бачив, як тут усі припадають коло нього!

В тій хвилині Бантромій нараз мов сполошився з місця і полетів кудись, так полетів, що Іван не думав навіть, щоб в його старих ногах було ще стільки сили.

— Що це з моїм старим сталося? — подумав Іван і слідив за ним очима, поки не побачив на кінці алеї якоїсь чорної плями, довкола якої літало щось, мов золота блискуча муха.

Іван швидко пізнав цю пляму. Це був барон, що, ідучи по парку, махав елегантною паличкою з золотою галкою на кінці. Старий Бантромій, добігши до нього, задиханий, став перед ним смирно, як ніколи не ставав перед князем, і відповідаючи на якісь баронові запитання, за кожним словом кланявся низенько, мов складаний ніжик.

— Агій! — подумав собі Іван, плюнув і скрутив у бокову доріжку, щоб не зустріча-

тися з бароном. По хвилині прийшов Бантромій, застиджений і радісний zarazом.

— Ти, небоже, не дуже з мене смійся, — сказав він, обтираючи собі уста й розгладжуючи довжезні вуси. — Негонірно⁸⁸⁾ то так надскакувати перед такою жабою, як барон, то правда, але що ж зробиш, коли він сила. А при тім іще, небоже, чоловік і спекулює потрохи. Видиш, що баронові це подобається, що він по кожній такій розмові ні за це ні за те червінця в руку тиць, ну, то й думаєш собі: що мені шкодить спину погнути? Вона не зломиться, а червонець, небоже, на старі літа найліпша підпора.

— Ну, але що ж вам таке наговорив ясно-вельможний пан барон? — спитав Іван, оминаючи дражливу розмову.

— О, нині барон був дуже ласкавий і веселий. Казав, що дістав із-за границі якусь дуже радісну телеграму, що зараз їде туди й не вернесь аж у день ліцитації, і здав на мене надзір над усім оцим добром.

— Так коло вас можна тут буде й мені притулитися? — спитав Іван.

— Тулися, небоже! Хоч у князевім ліжку спи, але тільки до ліцитації. Потім уже не моя воля. Потім, може, я тебе проситиму, щоб ти мене де при собі притулив.

— Добре, — скрикнув весело Іван. — Беру вас за слово. Потім я вас притулю!

Жалісливо всміхнувся Бантромії, потрясаючи Івановою рукою.

— Будемо, мабуть, оба тулитися так, як два голі в одній дірявій сорочці. Ну, але ти певно голоден, може б тебе чим погостити? Знаєш що, небоже? Ходімо до княжої пивниці, там у мене в однім куточку є дещо трохи приховано, то побалакаємо не з сухими горлами.

Балакаючи то це, то те, оба вони покріпилися. Бантромії вишпортав бутелечку доброго вина, і вони, сидючи на порожній бочці, балагурили далі.

— Що ж ти думаєш робити, небоже? — питав Бантромії Івана.

— Не знаю ще, — сказав Іван. — Поперед усього я бажав би зробити баронові якогось доброго збитка.

— Ти, баронові? — протягнув голосом Бантромії і видивився на Івана, як на тура.

— Може б йому якнебудь переборщити оцю ліцитацію? — задумчиво міркував далі Іван.

— Ти? Баронові? — лепетів уже майже в нестямі здива Бантромії.

— Так і є! — сказав Іван рішуче. — Це, думаю, буде добре. Знаєте що, дядьку Бантромію, допоможіть мені в тій речі, певно не пожалуєте цього.

— В чім, в чім тобі допомогти, ти, безумецькийсь?

— Розвідатися в суді, на які гроші буде та ліцитація і як би до неї приступити.

— Але з тобою, таким нехарাপутним наймитом, і говорити про те в суді не будуть.

Іван, не кажучи й слова, зірвався з місця, вийшов за стінку, і по хвилі явився перед Бантромієм убраний, як пан, при золотім годиннику, з товстим золотим ланцюжком, у перснях з дорогим камінням, держачи в руці ліску⁸⁹⁾ з золотою головою далеко більшою, ніж у барона.

— Ну, а коли їм отак покажуся, — мовив усміхаючись Іван, — то схочуть зо мною говорити?

— Свят, свят, свят, — скрикнув, христячися, Бантромій. — А це що таке? Який нечистий у тобі сидить, Іване?

— Ніякий нечистий, дядьку, — сказав Іван, і в тій хвилі щезло з нього все його панство, — це тільки так, жарт. Так отакий жарт я хотів би зробити й баронові. Допоможіть мені, а певно не пожалуєте цього.

— Та хіба то така велика штука розвідати про ліцитацію? — сказав Бантромій, все ще немогучи охолонути з переляку, і потрохи підозріваючи, чи не підлазить оце під барона якась нечиста сила, щоб його взяти за старий довг. — Автім, коли хочеш, щоб я тобі поміг, то й овшім.

Мені барон ані сват ані брат. Тільки, небоже, коли хочеш приступати до ліцитації хоч би тільки на жарт, то треба в суді вадію ⁴⁰⁾ зложити.

— Вадію? Що це за вадія?

— А якусь чималу суму грошей.

— Е, про це не турбуйтеся, це в мене найдеться.

— Найдеться? Тьфу! Ану, перехристися, Іване!

— Що це ви, дядьку, видумали? Не вірите мені?

— Авжеж не вірю. Ну, перехристися, бо інакше й кроку з тобою не зроблю.

— І перехрищуся, і отченаш змовлю, коли вам цього треба, — сказав Іван, христячися, — тільки ходіть!

XIX.

В кілька день після цієї розмови приїхав князь. Він не їхав до палацу — важко йому було й дивитися на те місце, що колись бачило його панування, а тепер пропало для нього, бачилось, назавсіди. Він замешкав у маленькім готелю, в однім покоїку, що виходив вікнами на брудне, вонюче подвіря.

Довідавшись про його приїзд від Бантромія, Іван зараз пішов до нього. Застав князя, що одітий лежав напів сидячи на софі, курич люльку і, здавалося, ні про що не думав. Він не чув навіть, як Іван застукав до дверей, як відчинив їх і як увійшов до покою. Іван, побачивши його, зразу подумав, що попав не в ті двері: той сивий, поморщений, зламаний чоловік, ця дряхла руїна, що без думки, без виразу на поблеклому лиці лежала перед ним, кліпаючи осовілими очима, — чи це міг бути князь Довгорукий, той самий, котрий іще так недавно плескав „браву“ оперетковим співачкам та любувався принадами шансонеток?

Побачивши Івана, він усміхнувся слабо й махнув рукою, не змінюючи свого положення.

— Еге-ге, Іван, Іван, памятаю. Добрий візник, ге, ге, але кепський слуга. Втік, ге, ге, втік від мене, але нічого не вкрав! Ні, не можу цього сказати. Ну, добре, добре! Вернувся до краю? А? О жебрачій хлібі, а? Так, як і я, так самісінько! — Тремтячою рукою він повів до очей, немов би хотів обтерти сльозу, але очі його були зовсім сухі. Іван стояв перед ним, не зводячи з нього очей і не можучи й слова сказати.

— Не можу, небоже, не можу тобі нічого дати, — белендів далі князь, з трудом ловлячи обривки думок, що, мов пролітаючі чмелі, без ладу блукалися в його знесиленій голові, — голій я, голісінький, так само як ти. Все минулося. Все пропало. Мое колишне щастя, ге, ге, небоже, зламало ногу десь подорозі, коли спішило мене останній раз рятувати. І мої мене покинули, ге, ге! Як виклятого відбігли. Дочка пропала десь, може втопилася... Княгиня вмерла. По секрету тобі скажу, небоже, вона повісилася вночі над своїм ліжком, бідна моя жінка! Аякже! Але ми це в секреті задержали, казали, що вмерла... О, це він, той барон поганий, dokonав її! Того самого дня, коли він поштою надіслав нам друковане оголошення ліцитації наших дібр, ти видів ті папери? Кажуть, що весь наш палац ними обліплений. Я не їхав

туди, не хотів бачити, щоб і мені не прийшла охота так, як княгині. Бідна жінка, еге, ге! Ані словечка не сказала, ані не скривилася, але вночі взяла, та й...

Іван стояв мов одубілий.

— Чого я сюди приїхав, питаєш? — говорив далі князь, хоч Іван ні про що його не питав. — Сам не знаю. Не хотілося гинути на чужині, як собака під чужим плотом. Ліпше під своїм. А знаєш, у Льокарно, а, ти не був у Льокарно? Гарна місцевість! Так там колись стара ворожка казала мені: коли вас крайня біда притисне, вертайтесь додому, там вас щастя дождатиме. От я й вернувсь, на останнє стягнувся і вернувсь. Ну, ну, бувай здоров! Іван, Іван, а прізвища так і досі не знаю. Іван візник. Добрий візник. Розбійників батогом побив. Ага, ага, тямлю! І не вкрав нічого. Ну, ну, бувай здоров, бувай здоров!

Сумний та невеселий ішов Іван вулицею, вийшовши від князя.

— Ну, цьому вже нема що помагати. Цьому хіба рискаль та лопата pomoже. Про дочку очевидно нічого не знає, а може й чув, та не тямить. А варто б знати, де то панна Ніна обертається.

В тій хвилині щось немов хопило його за очі, немов силою обернуло його голову направо. В гарнім повозі, запряженім парою добрих ко-

ней, їхали швидко в тумані куряви якийсь шпакуватий уже пан і молоденька пані. Пан, опершись лівою рукою на паличку з золотою головкою, правою показував у той бік, де стояв князівський палац.

Пані сиділа свobodно, вихиливши в той бік головку і сміючись голосно. Обоє тільки мигнули перед Іваном; повіз зараз скрутив у алею князівського парку й щез між деревами, але Іван відразу пізнав, що ті панство — то барон і Ніна.

— Я так і думав, що їй ненадовго сгане любови до Едвіна, коли не буде що їсти. Але щоб вона добровільно пішла до барона, цьому не повірю, — подумав Іван, ідучи вслід за ними.

XX.

Надійшов день ліцитації. Перший з'явився барон в однім повозі з Ніною. Ліцитація відбулася не в палацу, а коло економічних будинків, на широкім пляцу перед економією, де стояли ще грубі колоди, на яких ще недавно, за панщини, гайдуки щосуботи відлічували підданам призначені за тижневу роботу півкопи та копи канчуків. Ніна вийшла з повозу й сіла на ганку, барон ходив по подвірю, дожидаючи судової комісії.

Надійшла комісія, — урядники, возні з паперами і з молотком, а за ними валила густа юрба жидів, міщан, хлопів, їхало деяке цікаве панство, прибув навіть пан староста для удержання порядку. Барон глядів на всіх весело, напів вітав, як знайомих, із старостою почав розмову про політику, але не скінчивши її, скочив до комісійного стола, де вдари молотка дали знати, що починається урядова діяльність.

У тій хвилині товпа заворушилася, зашепотіла й заклекотіла, мов окріп, коли в нього кинуть розпечений камінь. Доріжкою від міста

надіхав невеличкий возик, подібний до тих, у яких возять дітей, тільки з ручкою ззаду. В тім возику сидів згорблений, посивілий і поморщений чоловік з трупячим лицем і осовілими очима, а за возиком поступав, пхаючи його наперед себе, молодий парубчак у простім сільським уборі.

— Князь, князь, — шепотіла юрба.

Комісія, почувши цей шепіт, зупинилася в своїм урядуванні, поки возик з князем не надкотився до самого стола. Ніна, сидячи на ганку, дрогнула, побачивши батька таким нещасним та безпомічним. Вона поблідла, зірвалася з місця, але зараз же знов сіла, немов яка незрима рука взяла її за плечі й силою придавила до давнього місця.

Почалося урядування. Судовий ексекутор почав зпроквола читати урядову формулу, а далі викрикувати імена вірителів, яких претенсії були вписані на гіпотечі князівських дібр. Тільки один із них обізвався — барон.

При кожній дальшій назві барон викрикував: — Заспокоєний! — і складав на стіл комісії поквитування довжника з упевненням, що до князівської каси жадної претенсії більше не має.

Остаточо показалося, що лишився тільки один віритель — барон, а його претенсії були

рівні сумі всіх претенсій давніших вірителів. Сума виносила круглого півмільйона.

Потім почалося читання довжезного витягу табулярного, де поданий був докладний опис дібр Довгорукого й оцінена їх вартість.

Хоч і як знищені й занедбані були ті добра, то все таки вартість їх була ще втрое більша від суми довгу.

— Іменем одинокого вірителя барона Гловінського подаю яснеосвіченому князеві Довгорукому руку до згоди, — сказав голосно ексектор судовий, звертаючися до візка з князем.

— Пан барон готов відступити від ліцитації, коли князь Довгорукий зречеться всякої дальшої претенсії до своїх дібр. За те барон готов дати йому почесне удержання до смерти.

— Іменем німичного, спаралізованого, але здорового на умі князя Довгорукого, — озвався в відповідь на те ясний, дзвінкий голос із-за возика, — заявляю, що князь таких умов не приймає і обстає при ліцитації.

Слова ті викликали на всіх зібраних вражіння мало що менше від удару грому з ясного неба. Барон так багато наговорив усім про прихильність до нього князя, про його страх перед ліцитацією, про певність згоди з його боку, що рішення князя — обставати при ліцитації, було для всіх несподіване. Барон аж підскочив на місці, почувши ті слова, але зараз же всміхнув-

ся з погордою: окинувши оком усіх зібраних, він побачив, що серед них нема нікого, хто міг би йому бути небезпечний при ліцитації.

Ще сильніше вражіння викликали ті слова на Ніну. Вона в голосі їх пізнала відразу Івана, якого досі за батьковим возиком зовсім не зазначала. Вона відразу поміркувала, що тут буде щось незвичайне, але що й для якої мети — не знала. Вся вона почала труситися. Чула від часу до часу, що на ній спочивав погляд Іванових очей, але сама не сміла й зирнути на нього, і тільки з глухою тривогою дожидала кожного нового слова, яке роздасться серед загальної тиші з Іванових уст, так якби дожидала на свої плечі болючого удару.

— Коли так, — голосив далі езекутор, — то про згоду не може й бути далі мови. А затим виставляється на публичну продаж уся вище описана движима й недвижима маєтність вельможного князя Довгорукого, вартости „шацункової“⁴¹⁾ півтора мільйона за суму викликання 600.000, на заспокоєння претенсій барона Гловінського в сумі 500.000, як також коштів поступовання судового й інших. Сума викликання 600.000. Хто дасть більше?

— Я дам 600.000, — сказав голосно барон і озирнувся довкола як тріумфатор.

— Я дам 700.000, — роздався нараз голос Івана за князевим возиком.

— Що за я? Хто такий? — скрикнув барон, мов опарений.

— Я, Іван Лінюх, — спокійно відповів Іван.

— Ти? В імені князя?

— Ні, в своїм власнім.

— Прошу пана ексекютора викинути цього дурня, нехай не перешкаджає в урядуванню, — обернувся барон до ексекютора. — Він не має тут ніякого права говорити.

— Перепрошаю пана барона, — відповів чемно ексекютор. — Іван Лінюх є тут зголошений до ліцитації, прошу подивитися.

— Як? І вадію зложив?

— І вадію зложив.

— А шляг би його трафив!⁴²⁾ — скрикнув барон, не можучи спам'ятатися зо злости.

Загальний сміх публіки був відповіддю на той мимовільний викрик.

— Отже Іван Лінюх дає 700.000, хто дасть більше? — викрикував далі ексекютор.

— Я даю 800.000, — сказав, відсапавшись трохи, барон.

— Я даю 900.000, — сказав зараз Іван.

— Я даю мільйон, — люто крикнув барон, щоб тим словом, мов громом, прибити Івана.

Слово мільйон викликало серед публіки шепіт зачудовання. Барон кинувся до Ніни й почав щось живо з нею говорити, але вона не була в силі нічого відповісти йому. Вона сікла

зубами і тряслась, мов у лихорадці, і ледве-не-ледве могла сказати баронові:

— Держіться! Він вас застрашити хоче! Він на мою душу важить. Держіться, бароне!

— Я йому покажу, як зо мною задираються! — гордо скрикнув барон, вертаючи назад перед стіл комісії, де возний віддавна вже калатав і кричав, щоб нарід успокоївся.

— Я даю мільйон і тисячу, — сказав Іван, не рушаючися з місця.

— Ага, подається вже, подається, перелякався! — гомоніла товпа, в якій люди мало на голови одні одним не лізли, щоб придивитися цьому дивовижному купцеві в хлопській веретянці, про якого ніхто не знав, хто він, відки взявся і за чиї гроші купує.

— Я даю мільйон сто тисяч! — скрикнув барон.

— Браво, браво! — загуло в товпі, яку возний зараз кинувся втишати.

— Я даю на тисячу більше, — сказав Іван.

— Я даю мільйон двісті тисяч!...

— Я даю на тисячу більше, — мов машина, повторив Іван.

— Я даю півтора мільйона! — ревнув барон, почервонівши, мов рак.

— Я даю на тисячу більше, — товк своє Іван.

Баронові почало робитися моторошно.

Сума, до якої він вигнався, багато перевищувала все те, на що він числив при цій ліцитації. Він надіявся стати паном князівських дібр без ніякого дальшого торгу, загорнути все за довги, а тимчасом йому прийдеться або уступити і взяти свій довг, а більше нічого, або держатися далі в тім шаленім торзі. Йому пригадалися слова Ніни, і він, добуваючи останніх сил, крикнув :

— Даю мільйон і шістсот тисяч!

Ніякий голос не обізвався по цих словах. Уся публіка, мов замерла, ждала, що скаже далі Іван, але Іван мовчав і порався щось коло князя.

— За першим разом мільйон шістсот тисяч, — кричав езекутор. — Хто дасть більше?

Ніхто не обзивався.

— За другим разом! — кричав далі езекутор.
Мовчанка.

— За третім разом!

Мінута мертвої мовчанки — і барон з гордого капіталіста був зруйнованим дідичем князівських дібр. Він чув це докладно в тій хвилині. Вся його готівка не вистарчала на те, щоб заплатити виторгувану ціну. Прийдеться зтягати значну позичку, обтяжувати відразу гіпотечку тількищо набутих дібр. А господарювати на тих добрах без накладового капіталу — це ж значить згори засуджувати себе на мільйон кло-

потів, гризот, розчарувань, а кінець-кінцем — на руїну. От тобі й на! Оце був той гешефт, над яким він запопадав ціле життя! Баронові почало робитися холодно коло серця.

— Ну, пане бароне, — сказав до нього на-смішливо Іван, — поборили ви мене. Так багато за ті добра я не міг би був дати.

Барон тільки очима кліпав.

У тій хвилині Ніна легко, мов серна, збігла з ганку і припала до возика, в яким сидів її батько.

— Таточку! Ось я! Я твоя! — скрикнула вона, цілуючи його зівялі руки. — Прости мені всі гризоти, яких я тобі наробила!

— Нінка, Ніночка, еге-ге! — лепотів князь. — Моя дочка! Не втопилася, еге-ге! Грошей багато потребує, але у нас тепер гроші є, го-го! Від барона виторгували!

Барон стояв недалеко, чув усе те і якомсь ідіотично всміхався.

— А ти, Іване, гніваєшся ще на мене? — обернулася Ніна до молодого парубка з чарівним усміхом. — Надіюся, що простиш мені, що там було... з Едвіном... — додала шепотом. — Підла душа! Продав мене баронові.

Усе чув барон, та при останнім слові захитався на ногах і упав додолу, мов сніп.

Нікому було й піддержати його. Поки привезено доктора, він уже був небіжчик.

XXI.

Не судилося Іванові зазнати щастя при боці Ніни. І хто його зрозуміє жіночу натуру. Тут сама набивалася йому, трохи не на шию йому вішалася, поки з нею одружився, а в кілька неділь по весіллю покинула його з капітаном від гусарів.

Так само не дало йому щастя й панування на князівських добрах. Колись, будучи ще сільським парубком, він не міг здумати собі нічого кращого й щасливішого, як життя дідича. Але тепер те життя остогидло йому за кілька неділь.

Бачити довкола себе стільки людей, які працюють на тебе, а не могли самому нічого-сінько робити — це для нього було найбільшою мукою.

Пробував проводити зиму в місті, але містове життя ще менше приходилось йому до смаку. Забави навкучили йому, товариство було йому не до душі, а головно й тут убивав його недостаток праці. Сох щораз більше і спадав із сил. Лікарі порадили йому рух, зміну повітря. І ось він пустився пішки в дорогу по краю. Але

чудодійний перстень не дозволяв йому навіть на цей труд. Хоч здавалося, що Іван іде піхотою по землі, то прецінь він чув, що невидимі руки несуть його в повітрі і не дозволяють навіть доторкнутися ногам до твердої землі. В цій подорожі дізнавав Іван чуття того листка, яким кидає буря.

Воля його ослабла, бо їй не приходилося поборювати ніяких перешкод. Тільки тепер він пізнав основно, що праця — це не тільки твердий обов'язок людини, але просто умова його життя, конечна для життя так, як повітря до дихання. Пізнав, що без праці чоловік звільна перестає бути чоловіком, самостійною істотою. Недостачі тої людської самостійності не нагородять йому ніякі скарби, ніякі розкоші, бо все, здобуте без праці, є чимсь чужим для чоловіка, якимсь привидом, холодною лудою⁴³), яка не насичує духа, а тільки його знеохочує і затроює.

І почав Іван проклинати той чудовий дар, яким колись так тішився, як найціннішим придбанням, а який тепер стався не його власністю, але його невмолимим паном, всемогучим владником його тіла й душі. І зовсім природньо: хто мені все дає, від кого залежу, у того я ввесь у руках. На Іванову душу щораз тяжче налягала чорна хмара того почуття, що він дуже грішить, уживаючи всього без праці. Він почав боятися сам своїх, навіть найневинніших бажань, щоб

зараз не бачити їх сповненими. Цілими днями мовчав, сидів у заперті й переносив пекольні муки, силуючись нічого не думати, нічого не бажати.

Інколи перебирав у думках своє минуле від тої хвилини, коли почув писк зачарованої мухи в дереві. Що приніс йому той перстень? Якого добра зазнав від нього? Щоправда, він заспокоював його звірячі потреби, але не в більшій мірі й не ліпше, ніж би це могла вчинити служба у простого мужика. Навпаки, там на службі він хоч часом чувся вдоволений, співав, спочивав по труді, а головно — був здоров і сильний, а тепер!... Правда й те, що пізнав шмат світа й людей, та яка йому користь із цього? — Світ усюди один, бо люди одні, а пізнання людей замість щастя, вдоволення і розкоші дало йому пізнати й зазнати цілу безодню горя, терпіння, брехні та підлоти. Те знання дуже сильно підкопало його віру в людей, його охоту до життя. Але найбільш болюче для його щирого серця було те, що перстень його не тільки не давав щастя йому самому, але не дозволяв йому робити добро другим, помагати терплячим і потрібним⁴⁴). Все, що перстень той давав, служило самому тільки Іванові; в третіх руках по якімсь часі щезало без сліду, мов піна на бистрій воді.

— Ні, не хочу довше жити в такому пеклі і ще й носити те пекло з собою! — сказав од-

ного разу сам до себе Іван. — Не хочу довше носитися з тим перснем. Не хочу бути на вид всемогутим, а на ділі невільником, на вид мати все, чого душа забажає, а на ділі не мати найпотрібнішого, без чого ані душа, ані тіло жити не може. Хоч який малий цей перстень, — додав він, оглядаючи Дідів подарунок на своїм пальці, — то всетаки став він для мене більшим тягарем, ніж усе, що я двигав колись підчас моєї служби, надавив мені тяженькі мозолі там, де б їх не надавили ніякі мішки з зерном ані вязанки дров. Та годі терпіти! Піду на те місце, яке вказав мені Дід, і віддам йому його дарунок.

XXII.

Сонце хилилося вже до заходу, коли Іван прибув на відому нам полянку. В лісі стояла врочиста тиша. Рої комариків і золотокрилих мушок бриніли і хвилювали в тіні дерев.

Деся трохи далі стрекотіла сойка, стукала жовна об сухе дерево. На середині полянки пражило сонце, розходився запах розігрітого чябрику, похилилися до сонця високі вершечки тоненьких лісових трав. Великий чорний гриб у понурій задумі стояв на гладкім місці під смерекою.

— Діду! Діду! Діду! — скрикнув Іван і тричі вдарив ліскою по смереці.

На той окрик замреміли трави, втихли мушки, а дерева подали собі Іванові слова з рук до рук, разносячи їх по ярах і лісових заламах. Але луна дрімала. В тій хвилині гриб пробуркався зі своєї задуми, порушив широкою розплесканою головою і почав рости, рости. Швидко перемінив свій вигляд і перед Іваном став Дід у своїй власній поставі.

— Ну, що ж, синашу, прийшов ти таки! — сказав Дід, киваючи годовою на привіт Іванові.

— Приходжу, Дідусю.

— А швидко яюсь, небоже! Видно, не дуже смачний мій дар.

— Швидко? — скрикнув Іван. — Але ж я за той час пережив більше, ніж за сто літ звичайного життя.

— Ну, але ж мій перстень сповняв свою службу добре? Надіюся, що не кривдуеш собі на мене.

— Та що маю кривдувати, — сказав Іван. — Добре сповнював свою службу, це так. Тільки, мабуть, служба тота не на мої плечі шита, Дідусю. Не можу довше витримати того добродійства і приношу вам назад ваш дар.

— Я так і знав, що не видержиш, — усміхаючися, мовив Дід і взяв перстень та застромив його собі на палець. — Ну, але що ж ти тепер будеш робити?

— Буду робити, працювати! — радісно скрикнув Іван. У тій хвилині, позбувшись персня, він почув себе вдсятеро сильніший, здоровіший і сміліший, ніж був перед хвилиною. — Тепер тільки я пізнав, яким добром для чоловіка є праця.

— Ну, але може хочеш іще дечого від мене в заміну за перстень?

— Ні, не хочу нічого! — відповів Іван. —

Бо й що ж ви можете мені дати? Того, чого мені найбільше треба, щастя, внутрішнього вдоволення...

— Е, цього, небоже, я тобі дати не можу!
— сказав Дід.

— Знаю це, — мовив Іван. — А за все інше спасибі вам. Усе інше я собі здобуду працею, в меншій мірі, в більшій мірі, різниця невелика. Бувайте здорові, Дідусю!

— Іди здоров, синашу! — сказав Дід і, закрутившись млинком на однім місці, пірнув у землю, мов той свердель⁴⁵).

* * *

Що сталося з Іваном? Здавалося йому нараз, що якась важка змора, яка досі держала його в своїх лабах, відступила від нього й дозволила йому віддихнути свobodно і випрямитися. Він віддихнув, підняв угору голову — і пробудився!

— А! Що це зо мною було? — скрикнув, схапуючися з пенька, на яким сидів дрімаючи.

— Чи це сон був, чи й справді я мандрував по чужих краях?

Оглянувся довкола й побачив свою сокиру, зарубану у пеньку.

— Тьфу, щезни маро! — скрикнув Іван. — І присниться чоловікові диво! Певно, я десь у таке дивне місце сокиру зарубав. Та гов, чи на-

правду це був лише сон? Але ж, Господи мій, то я мусів довго спати! Адже ж мені бачилося, що я найменше рік часу прожив. Ну, але щом бачив світа, том бачив, хоч у сні лишень, то на одне вийде!

І пригадавши собі всі свої пригоди, він зо страхом почав общупувати свої руки й ноги, чи справді він не є такий ослаблений, яким чув себе перед хвилею. Та ні! Богу дякувати, був здоров, сильний і молодий. І хоч усі пригоди були тільки сном, але любов до праці, яку з нього виніс, лишилася в нього на весь вік.

І він кинувся зараз, нарубав дров, звязав здорову вязанку і, завдавши її собі з пенька на плечі, згорблений удвоє, але вдоволений сам із себе, потюпав до села.

ПОЯСНЕННЯ.

1) Виварачати, вибаранчати — злитися на когось, сердитися, капризувати.

2) Спiрнiше — успiшнiше.

3) Сухариння — сухе дерево.

4) Зашпунтований — замкнений у дiрцi затичкою.

5) Довбуш — гуцульський опришок, про якого серед наших верховинцiв, гуцулiв, ходять рiзнi оповiданннн, як про Кармелюка, Гаркушу.

6) Козуб — кошик.

7) Беркиць — кинувся на колiна, головою до землi,

8) Погупав — пiшов, стукаючи голосно ногами.

9) Ринський — 2 корони — наче два золотi.

10) Веретянка — верхня одiж з простого сiльського сукна.

11) Трiнгельд — чайовi, — „на випивку“ грошi.

12) Етат — спосiб життнн.

13) Ялось би — належало би.

14) Пудло — коробка, скриннн.

15) Горстка — вязанка конопель.

16) Путннн — вiдро.

17) Баняк — чавунний горщик.

18) Жидiвська школа — синагога.

19) Погди — зараз.

20) Поклади заборону на продаж майна.

21) Маючий — що багато має, багатий.

22) Спацери — стежки для гуляння, проходiв.

23) Розташлювати — розташуватися, розсісти, розложити свій крам.

24) Покладливий — уступчивий, що з ним легко можна домовитися.

25) Купіль — купелеве місце, курорт.

26) Конверзація — розмова.

27) Достотне — дійсно, по суті.

28) Ониматися вагатися.

29) Денді — кавалер.

30) Скипа — тріска.

31) Переступник — злочинець,

32) З англійського — все добре.

33) Феник — дрібний гріш.

34) Хло — скорочене: хлопе.

35) Цидула — шматок паперу.

36) Ліцитація — продаж з торгів.

37) Хто дасть більше.

38) Негонірно — нечесно.

39) Ліска — паличка.

40) Вадія — застава.

41) Оцінена.

42) Шляг — удар серця.

43) Луда — мана.

44) Потрібний — той, що потребує допомоги.

45) Свердель — сверло.

